

ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΟΙ ΣΤΗΝ ΚΩΠΑΪΔΑ: ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΧΩΡΩΝ, ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΟΠΑΔΙΩΝ, ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΤΑ ΑΚΟΒΙΤΣΙΩΤΗ-ΗΑΜΕΑΥ – ΑΝΔΡΟΜΑΧΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται το ζήτημα της συγκρότησης και της διαχείρισης της ταυτότητας των κτηνοτρόφων Σαρακατσάνων, μετακινούμενων και εγκατεστημένων στην πλειοψηφία τους στις κοινότητες γύρω από την αποξηραμένη λίμνη της Κωπαΐδας. Κεντρικούς άξονες της μελέτης αποτελούν οι στρατηγικές και πρακτικές διευθέτησης και χρήσης των παραγωγικών χώρων και διαχείρισης των κοπαδιών ως στοιχεία τα οποία προσδιορίζουν την κτηνοτροφική αυτή ομάδα σε σχέση με τους «ντόπιους». Αναλύονται ιδιαίτερα οι τρόποι με τους οποίους συγκροτείται και προβάλλεται σήμερα η εθνοτοπική και πολιτισμική τους ταυτότητα, μέσα από τον αυτο- και ετεροπροσδιορισμό σε σχέση με τους άλλους (Αρβανίτες, Βλάχους κ.ά.). Τέλος ανιχνεύεται η σημασία της οργάνωσης και της πρόσληψης τόσο του χώρου προέλευσης όσο και του χώρου σημερινής εγκατάστασης στη συγκρότηση και στην έκφραση της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: κτηνοτροφία, ποιμενικές εγκαταστάσεις, μνήμη και ταυτότητα, Κωπαΐδα, Βοιωτία, Σαρακατσάνοι, Αρβανίτες, οργάνωση του χώρου, διαχείριση κοπαδιών.

Η Αττικοβοιωτία, καθώς αποτελεί το μοναδικό χερσαίο πέρασμα από τη Στερεά Ελλάδα στην Πελοπόννησο, σημαδεύεται έντονα, σε διαχρονική βάση, ως τόπος διέλευσης και εγκατάστασης διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων και αναδεικνύεται σε χωνευτήρι λαών και πολιτισμών¹. Οι διαδικασίες αυτές που συντελούνται και κατά τη νεότερη εποχή στο σταυροδρόμι της Κωπαΐδας, το καθιστούν σημαντικό πεδίο έρευνας για την κατανόηση της παραγωγής και

---

1. Από την περίοδο της Τουρκοκρατίας μέχρι τη μεταπολεμική περίοδο, στον αστικό και αγροτικό χώρο της Βοιωτίας καταγράφεται η παρουσία Τούρκων, Φράγκων, Καταλών, Αρμενίων, Εβραίων, Αρβανιτών, Βλάχων, Σαρακατσάνων, Τσιγγάνων, Μικρασιατών (Τσεβάς 1928, Αλεξιάκης 2008, Οικονόμου 2009). Στη σύγχρονη εποχή, και ιδιαίτερα μετά

της οικειοποίησης του χώρου μέσα από τις διαδρομές ανθρώπων και κοπαδιών, και τη δικτύωση των τόπων βοσκής, εργασίας και διαβίωσης.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, το γεγονός ότι η Κωπαΐδα (Κηφισίς στην αρχαιότητα) αποτέλεσε την πρώτη και μεγαλύτερη λίμνη που αποξηράθηκε² στην Ελλάδα και αποδόθηκε ως καλλιεργήσιμη γη, επηρέασε σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας που ξεπέρασε τα στενά διοικητικά όρια του Νομού Βοιωτίας³. Η ιστορία του Κωπαϊδικού ζητήματος, το οποίο αποτέλεσε ένα από τα σημαντικότερα αγροτικά, πολιτικά και τεχνολογικά ζητήματα, είναι συνυφασμένη με την αγροτική πολιτική του νεοελληνικού κράτους για περισσότερο από έναν αιώνα (1833-1954)⁴.

Η ανατροπή των «φυσικών, περιβαλλοντικών δεδομένων» στην περιοχή της Βοιωτίας με την αποξήρανση της Κωπαΐδας και τη δημιουργία (ή ενίσχυση) της Υλίκης (Τρεφίας) και της Παραλίμνης (Ουγγρίας), είχε σημαντικές κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές συνέπειες. Αυτές αφορούν την οικιστική φυσιογνωμία και την εξέλιξη των όμορων χωριών και πόλεων, τα κοινωνικοοικονομικά, πολιτισμικά και δημογραφικά χαρακτηριστικά τους, τη δημιουργία αγροκτηνοτροφικών οικισμών (π.χ. Στροβίκι) και την ανάπτυξη άλλων σε συγκροτημένα χωριά (π.χ. Διόνυσος (Τσαμάλι), Αγ. Δημήτριος, Αγ. Αθανάσιος). Τέλος, η αποξήρανση αναπροσδιόρισε τη στενή, αλληλοεξαρτώμενη (συμβιωτική ή ανταγωνιστική) σχέση της γεωργίας με την κτηνοτροφία (πβ. Koster – Bouza-Koster 1976).

Μεγάλα τεχνικά έργα υποδομής και έργων βελτιώσεων (αγροτικοί δρόμοι, διώρυγες, κανάλια, γέφυρες, φράγματα κ.ά.) διαμέλισαν το γήινο,

---

το 1990, και η Βοιωτία αναδεικνύεται σε τόπο υποδοχής και εγκατάστασης μεταναστών από την Ευρώπη (Αλβανοί, Βούλγαροι, Ρουμάνοι, Πολωνοί) και την Ασία (Πακιστανοί, Μπαγκλαντεσιανοί, Ινδοί κ.ά.), με αισθητή παρουσία που προσδίδουν έντονο πολυπολιτισμικό χαρακτήρα στην περιοχή (Οικονόμου 2009).

2. Η συνολική έκταση της λίμνης Κωπαΐδας ανέρχεται σε 250 τετρ. χιλιόμετρα περίπου με περίμετρο 110 χμ. Πρώτη αποξήρασή της έγινε το 1500 π.Χ. από τους Μινύες του Ορχομενού, όπως έχουν αποδείξει οι μέχρι σήμερα αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή (Κοβάνη 2002: 22-28). Συνοπτικές αρχαιολογικές μελέτες για την αποξήρανση της Κωπαΐδας και για την προέχουσα θέση του Γλα κατά την αρχαιότητα είναι αυτές του J. Knauss (1984) και του Σπ. Ιακωβίδη (1983).

3. Το Κωπαϊδικό ζήτημα και η σημασία του στην αγροτική ιστορία της νεότερης Ελλάδας έχουν αποτελέσει αντικείμενο διεπιστημονικής, κυρίως ιστορικής, οικονομικής και κοινωνιολογικής, προσέγγισης στα πλαίσια ερευνητικών προγραμμάτων, διδακτορικών διατριβών, εξειδικευμένων μελετών και άρθρων. Βλ. ενδεικτικά Μέλιος 1996, Μέλιος – Παπαδόπουλος, 1999, Slaughter – Kasimis 1986.

4. Η αποξήρανση της Κωπαΐδας αποτέλεσε μακροχρόνιο έργο ξένων εταιρειών (γαλλικής, βουαρικκής, αγγλικής) και επένδυσης ξένου κεφαλαίου στην Ελλάδα σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση που σηματοδότησε από παλινδρομήσεις, δικαστικούς και κοινωνικούς αγώνες ανάμεσα στους διαχειριστές του κεφαλαίου και τους καλλιεργητές (Μέλιος – Παπαδόπουλος 1988, Μέλιος 1996, Μέλιος – Παπαδόπουλος 1999).

και εύφορο πλέον, σώμα της Κωπαΐδας και το κατέστησαν άμεσα εκμεταλλεύσιμο (εντατική γεωργία, κτηνοτροφία, αγροτική βιομηχανία). Με την ίδρυση του Οργανισμού Κωπαΐδος (1952-54) και την εξαγορά της αποξηραμένης λίμνης από το δημόσιο άρχισε η απαλλοτρίωση και η διανομή της γης στους αγροτικούς πληθυσμούς των όμορων πεδινών αλλά και ορεινών κοινοτήτων.

Η διαδικασία διανομής γης προμοδότησε αδύνατες οικονομικά και κοινωνικά ομάδες (ακτήμονες, πολύτεκνους, νέα ζευγάρια) και ολοκληρώθηκε σε διάφορες φάσεις που διήρκεσαν περισσότερο από μια δεκαετία. Γενικότερα κρίθηκε θετικά αν και άφησε στους τοπικούς πληθυσμούς ανάμεικτες εντυπώσεις και συναισθήματα.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα και μέχρι τα πρώτα χρόνια της μεταπολεμικής περιόδου, η τύχη της κτηνοτροφίας επηρεάστηκε από τις σημαντικές αλλαγές που σημειώθηκαν αφενός στο γεωκτητικό καθεστώς (διανομή εθνικών γαιών, διάλυση τσιφλικιών, απαλλοτρίωση των μοναστηριακών γαιών, αγροτική μεταρρύθμιση και διανομή στους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής), αφετέρου στο καλλιεργητικό σύστημα (εκμηχάνιση, λιπάσματα, αγροανάπαυση, αμειψισπορά) και τέλος στο ειδικότερο νομικό και οικονομικό πλαίσιο άσκησης της κτηνοτροφίας (ενοικιοστάσιο στα λιβάδια, καθορισμός τιμής κτηνοτροφικών προϊόντων, φορολογία, επιδότηση)⁵. Σταδιακά, πολλές κτηνοτροφικές οικογένειες άρχισαν να εγκαταλείπουν ή να τροποποιούν το «ανεβοκατέβασμα» προς και από τα ορεινά (μετακίνηση μέρους του κοπαδιού ή/και των οικογενειών) και να επενδύουν στην αγορά γεωργικής γης, ενώ ταυτόχρονα στράφηκαν προς άλλα επαγγέλματα (υπάλληλοι, επιχειρηματίες, έμποροι κ.ά.) και αποτέλεσαν το νέο εργατικό δυναμικό στην αναπτυσσόμενη βιομηχανία της περιοχής. Οι διαπιστωμένες γενικότερες αλλαγές στον αγροτικό τομέα έπληξαν λοιπόν και τον κτηνοτροφικό κλάδο χωρίς όμως αυτό να συνεπάγεται την εξάλειψή του.

Βασικό άξονα της παρούσας μελέτης αποτελούν, έτσι, οι στρατηγικές και οι πρακτικές που χρησιμοποιούν οι «ντόπιοι» και οι μετακινούμενοι (φερέοικοι ή μη) κτηνοτρόφοι για να επικυρώσουν τόσο τους δεσμούς τους με το χώρο (παραγωγική γη, οικιστική οργάνωση, συμβολική διάσταση) όσο και τη θέση τους μέσα στην τοπική κοινωνία.

Η διαπραγμάτευση του θέματος θέτει μια σειρά από επιμέρους ζητήματα: πώς το κοινωνικά και πολιτισμικά παραγμένο «φυσικό περιβάλλον» συνέβαλε στην εξέλιξη και στο μετασχηματισμό των παραλίμνιων κοινωνιών,

---

5. Μέχρι και σήμερα, οι επιδοτήσεις επηρεάζουν την επιλογή και τον αριθμό των εκτρεφόμενων ζώων (εισαγωγή αγελάδων στην Κωπαΐδα, φύλαξη μεγάλων σχετικά κοπαδιών: πολλές εκατοντάδες αιγοπροβάτα ανά βοσκό) και επιβάλλουν συχνά εξάμηνη χρήση των θερινών βοσκότοπων, διάρκειά που δεν συμφέρει πάντοτε τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους.

πώς εδραιώθηκε σταδιακά η αλλαγή των παραγωγικών χρήσεων του χώρου, πώς επηρεάστηκε η κτηνοτροφία από τις αλλαγές στη γεωργία και το αντίστροφο, πώς οι χρήστες του χώρου συγκροτούν και προσλαμβάνουν έως και σήμερα την ταυτότητά τους.

Χώρο και ομάδα αναφοράς συνιστούν οι μετακινούμενοι (transhumants) Σαρακατσάνοι κτηνοτρόφοι του κωπαϊδικού πεδίου και οι εγκατεστημένοι (sédentaires) στην περιφέρεια των άλλοτε παραλίμνιων κοινοτήτων της Αλίας, του Ακραιφνίου και του Κάστρου⁶.

Προέλευση και μετακινήσεις των κτηνοτρόφων

Η νεότερη ανθρωπογεωγραφία και ιστορία της βοιωτικής γης φέρει, όπως είδαμε, έντονα τη σφραγίδα της μετακίνησης και εγκατάστασης (προσωρινής ή μόνιμης) νομαδικών και ημινομαδικών κτηνοτροφικών ομάδων (Αθβανίτες, Βλάχοι, Σαρακατσάνοι) (Αλεξιάκης 2008). Η περιοχή της Κωπαΐδας, οι παραλίμνιες εκτάσεις της Υλίκης και της Παραλίμνης, ο κάμπος της Λιβαδειάς και της Θήβας αποτέλεσαν επιλεγμένους τόπους για την εγκατάσταση αυτών των ομάδων⁷, καθώς διέθεταν πλούσια χλωρίδα και κλίμα ευνοϊκό για την εκτροφή των ζώων, συνθήκες που δεν άλλαξαν σημαντικά από τα αρχαία χρόνια (Rackham 1983).

Η μετακίνηση των κωπαδιών συνιστά αναγκαία βασική πρακτική της ποιμενικής δραστηριότητας. Πρόκειται για ομαδικές μετακινήσεις ζώων και ανθρώπων σε πολλαπλές χωρικές και χρονικές κλίμακες. Για την περιγραφή τους έχει υιοθετηθεί μια ειδική ορολογία από γεωγράφους, ιστορικούς, ανθρωπολόγους και αρχαιολόγους. Σύμφωνα με αυτήν ο όρος «transhumance» (από το λατινικό πρόθεμα trans = πέραν, διαμέσου, εκείθεν, και το λατινικό ουσιαστικό humus = χώμα, γη), που εμφανίζεται σε κείμενα της γαλλικής γλώσσας το 1823 (Larousse 1964), σημαίνει τη μετακίνηση, το πέραςμα μέσα από διαφορετικά εδάφη και κλίματα. Ο όρος ανάγεται στον ισπανικό Μεσαίωνα (ρήμα trashumar), ενώ η πρακτική έφτασε στο απόγειό της τον 18ο αιώνα με τη λεγόμενη «mesta», την οργάνωση μαζικής μετακί-

---

6. Το εθνογραφικό υλικό αυτού του άρθρου συγκεντρώθηκε με επανειλημμένες επιτόπιες έρευνες στη Βοιωτία σε διάφορες εποχές του έτους από τους Άντα Ακοβιτσιώτη και Philippe Hameau (1996, 1998: εντεταλμένες αποστολές της Γαλλικής Σχολής και 2000, 2002, 2004: έρευνες επ' ευκαιρία), την Ανδρομάχη Οικονόμου (2005, 2006: εντεταλμένες λαογραφικές αποστολές του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας, 2007: έρευνες επ' ευκαιρία) καθώς και την Ανδρομάχη Οικονόμου και Άντα Ακοβιτσιώτη (2008). Το υλικό των Αγράφων συλλέχθηκε το 2004.

7. Αυτό δεν αποκλείει την εγκατάσταση Σαρακατσάνων και Βλάχων σε πιο ορεινές περιοχές της Βοιωτίας, όπως της Ελικώνας, της Κιθαιρώνας και του Παρνασσού (Αλεξιάκης 2008, Πολίτη 2008, Οικονόμου 2007).

νησης τεράστιων κοπαδιών από κεφαλαιούχους επιχειρηματίες⁸. Πρόκειται για ένα συνεκδοχικό όρο που στα ελληνικά αποδόθηκε ως «μεταβατική κτηνοτροφία» (Ψυχογιός – Παπαπέτρου 1984) ή, σπανιότερα, «τροπαλισμός» (Αλεξιάκης 2005: 116) και περιγράφει πολλαπλές και διαφορετικές πρακτικές, ανεξάρτητα αν πρόκειται για νομαδικές, ημινομαδικές ή μόνιμα εγκαταστημένες κοινωνίες.

Ο προσδιορισμός του τύπου της μετακίνησης εξαρτάται από το ποιος θεωρείται ως τόπος μόνιμης κατοικίας. Έτσι, από τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα, η κήθοδος στα χειμαδιά των κτηνοτρόφων που έχουν την έδρα τους στον ορεινό χώρο χαρακτηρίστηκε ως «αντίστροφη» (inverse) και εκείνη των κτηνοτρόφων που έχουν την έδρα τους στον πεδινό χώρο ως «ευθεία» (directe ή normale)⁹. Αυτοί οι χαρακτηρισμοί έχουν λιγότερο εννοιολογική και περισσότερο συμβατική σημασία. Νεότεροι ερευνητές¹⁰ χρησιμοποιούν τους όρους «ανερχόμενη» (montante) και «κατερχόμενη» (descendante) μεταβατική κτηνοτροφία που έχουν όμως λιγότερο πλατιά διάδοση. Τέλος, ή «μεικτή» (mixte) μεταβατική κτηνοτροφία αφορά τα κοπάδια που έχουν την έδρα τους σε μέσο υψόμετρο και κινούνται σε διπλή κατεύθυνση ανάλογα με την εποχή. Οι παραπάνω όροι εισάγουν την έννοια της «σε μεγάλη ακτίνα ή οριζόντια» (à distance, horizontale) μετακίνησης και αντιπαρατίθενται στη λεγόμενη «κοντινή ή κάθετη» (de proximité, verticale) μετακίνηση που στον ελληνικό χώρο χαρακτηρίζεται ως χωρική ή «κοπαδιάριχη» κτηνοτροφία. Αυτή αφορά την εκτροπή των κοπαδιών στα κοινοτικά όρια, αλλά και τη διέλευσή τους από τα όρια μιας ή περισσότερων όμορων κοινοτήτων¹¹.

---

8. Βλ. Klein 1920, Gerbet 2000.

9. Οι όροι αυτοί επινοήθηκαν και αναλύθηκαν από τους γεωγράφους του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Καθιερώθηκαν με το έργο του Philippe D'Arbos για τις γαλλικές Άλπεις (D'Arbos 1922). Για την κτηνοτροφική δραστηριότητα στον παραπλήσιο χώρο των αυστριακών και ελβετικών Άλπεων πολύτιμες είναι οι μελέτες της ανθρωπολόγου Eugénie Goldstern, στην οποία αφιερώθηκε πρόσφατα ένας τόμος της σειράς *Monde Alpin et Rhodanien* (Goldstern 2007: 59-230).

10. Βλ. ενδεικτικά το εγχειρίδιο του Derghau (2001). Η μεταβατική κτηνοτροφία, σε όλες της τις μορφές και σε διαχρονική κλίμακα, απασχόλησε τελευταία συνέδρια και συλλογικές εκδόσεις. Βλ. ενδεικτικά: Duclos – Jourdain-Annequin 2006, Laffont 2006, όπου το συμπερασματικό κεφάλαιο αναφέρεται συνοπτικά σε όλους αυτούς τους όρους.

11. Πρόκειται για την πρακτική της συμβόσκησης (compascuité), την κοινή δηλαδή χρήση από τις όμορες κοινότητες των βοσκότοπων που βρίσκονται εκατέρωθεν των ορίων τους. Άγραφοι κανόνες αλλά και διακοινοτικά συμφωνητικά καθορίζουν, κατά περίπτωση, τα χωρικά, χρονικά και νομικά πλαίσια της πρακτικής. Τα πλαίσια αυτά είναι αντικείμενο συχνών διαπραγματεύσεων και μεταβάλλονται με κάθε νέα κοινωνικοοικονομική συγκυρία. Βλ. ενδεικτικά για τον ευρύτερο γαλλικό χώρο: Moriceau 1999, για την περιοχή της Προβηγκίας: Acovitsioti-Hameau 2005, για την ισπανική ενδοχώρα: Rendu

Αυτή, η σε μικρή ακτίνα «κινητικότητα» ασκείται από όλους τους κτηνοτρόφους, ανεξάρτητα από την έδρα τους, και υπενθυμίζει το συμβατικό περιεχόμενο της δόκιμης ορολογίας. Τελικά η πολυπλοκότητα της ποιμενικής δραστηριότητας κάνει αισθητή την ανάγκη υιοθέτησης απλών και γενικευμένων όρων που περιγράφουν τους τρόπους δράσης και ζωής των κτηνοτρόφων, χωρίς να τους εντάσσουν σε στεγανά μονοδιάστατα συστήματα. Ο όρος «κινητικότητα» αποδίδει, κατά τη γνώμη μας, ικανοποιητικά εκείνον του «*remues du betail*», που συναντάται σε διάφορα έγγραφα της γαλλικής τοπικής διοίκησης και χρησιμοποιείται από ιστορικούς και γεωγράφους για να δηλώσει την αλλαγή τόπου βοσκής σε οποιαδήποτε κατεύθυνση ή απόσταση¹².

Όσον αφορά την Κωπαΐδα, πριν αλλά και μετά την αποξήρασή της, το τροποποιημένο «φυσικό» αλλά και το ανθρωπογενές περιβάλλον, το φυσικό της ανάγλυφο και οι πλούσιες εναλλαγές του, η διάθεση υδάτινων φυσικών πόρων (π.χ. ποτάμια) και η ποικιλία των βιότοπων συγκρότησαν ιδανικό τόπο για την εκτροφή πολυάριθμων κοπαδιών σε συνδυασμό με την εντατική καλλιέργεια των χωραφιών. Πολλαπλά συστήματα κτηνοτροφικής δραστηριότητας αναπτύσσονται έτσι σ' ένα σχετικά περιορισμένο χώρο, κάνοντας εμφανέστερες τις διαφορές των εθνοτικών και επαγγελματικών ομάδων, αλλά και καθιστώντας αναγκαία τη συγκρότηση κοινού υπόβαθρου συνεργασίας και συμβίωσης.

Οι προφορικές μαρτυρίες και οι ιστορικές πληροφορίες, η ονοματολογία του χώρου (τοπωνύμια) και των ανθρώπων (επώνυμα, παρωνύμια), ο

2006. Οι κοινότητες που γειτνιάζουν με την Κωπαΐδα και κατεβάζουν μέρος από τα κοπάδια τους στα βοσκοτόπια της (π.χ. τα Βάγια), ακολουθούν επίσης άγραφους κανόνες που διαφαίνονται μέσα από τα λεγόμενα των αγροτών «Ως τον Προφήτη Ηλία είναι του Αλιάρτου, μετά είναι τα βαγαίικα, μετά τα ακραιφνώτικα ή καρδισιώτικα [άλλη ονομασία του Ακραιφνίου]» (συνέντευξη τον Μάρτιο του 2008). Οι συμβολικές/ιερές οριοθετήσεις του χώρου χρησιμοποιούνται συχνά, όπως φαίνεται, και για την οικονομική οργάνωσή του.

12. Οι μορφές που παίρνει η μεταβατική κτηνοτροφία θεωρούνται σήμερα ως εξίσου σημαντικές και αρχέγονες πρακτικές, καθώς η λιγότερο ή περισσότερο έντονη παρουσία τους μέσα στον ιστορικό χρόνο εξαρτάται, κατά κύριο λόγο, από οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες. Οι μαζικές και σε μεγάλες αποστάσεις μετακινήσεις κοπαδιών προς θερινά ή χειμερινά βοσκοτόπια, που επισημαίνονται στη νότια Ευρώπη από τα μέσα του Μεσαίωνα ως και τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, τεκμηριώνονται αρχαιολογικά και για τη Ρωμαϊκή εποχή, ενώ ενδείξεις της παρουσίας κτηνοτροφικών μονάδων σε μεγάλα υψόμετρα (πάνω από 2000 μ.) και σταβλισμού τους σε σπηλιές, βραχοσκεπές και κοιλάσματα ανάγονται ως την 6η χιλιετία π.Χ. Οι κεντρικές οροσειρές της Ισπανίας και της Γαλλίας, οι Άλπεις, τα Απέννινα, τα Πυρηναία και οι υπόρειές τους είναι τα κύρια πεδία αυτών των ερευνών. Για όλες τις περιόδους και περιοχές, οι σε μικρή ακτίνα εποχιακές αλλά και καθημερινές μετακινήσεις αναδεικνύονται ως συνήθεις και γενικευμένες πρακτικές, όσο και αν τις επικαλύπτει η πολυπληθής και πολύβουη θερινή μαζική μετακίνηση. Βλ. ενδεικτική βιβλιογραφία της υποσημείωσης 9. Πβ. επίσης Rendu, 2003· Acovitsioti-Hameau 2005: 229-312, κ.α.

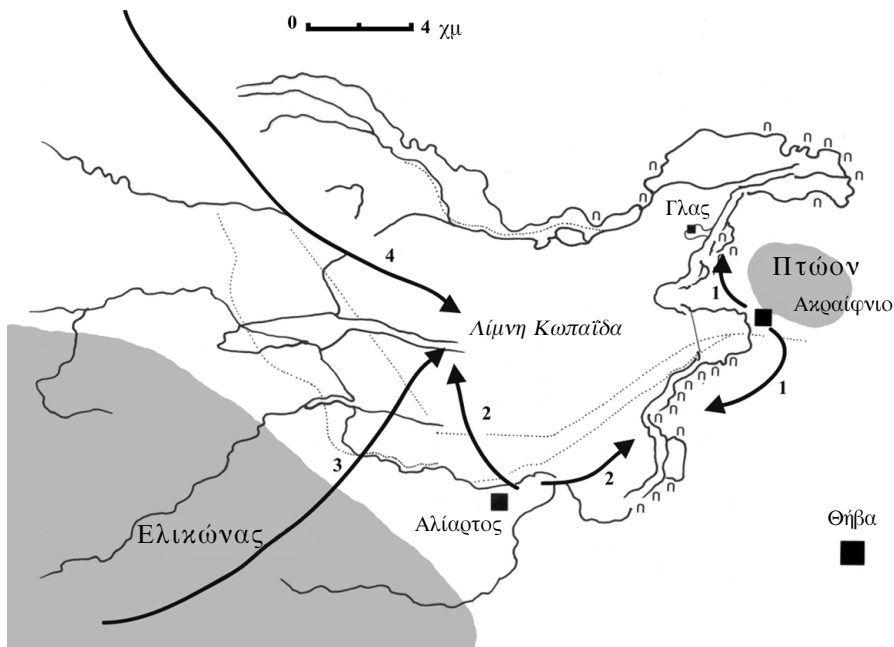

1. Βασικοί τόποι προέλευσης των κτηνοτρόφων που ξεχειμάζουν στην Κωπαΐδα.

αυτο- και ετεροπροσδιορισμός τους, αλλά και η σημερινή έντονα καλλιεργούμενη συλλογική μνήμη γύρω από την άσκηση κτηνοτροφίας «παραδοσιακού τύπου» μαρτυρούν την εθνοπολιτισμική και γεωγραφική προέλευση των μεταβατικών κτηνοτρόφων.

Σύμφωνα με αυτά τα δεδομένα, οι κτηνοτροφικές ομάδες που επιχωριάζουν στην περιοχή από τις αρχές του 19ου αιώνα αναφέρονται ως Βλάχοι¹³ και Σαρακατσάνοι. Για τους τελευταίους, συχνότερα αναφερόμενος πρωταρχικός τόπος προέλευσης είναι η Νότια Πίνδος και η οροσειρά των Αργάφων. Τα χωριά Βραγγιανά, Τροβάτο, Τρίδεντρο, Πετρίλιο, Αγραφα, Καμάρια, Επινιανά, Έλατος, Καρβασαράς, Μάραθος, Μπελοκομύτη κ.ά. σημειώνονται ως οι γενέθλιοι τόποι των Σαρακατσάνων της Κωπαΐδας (Ράικου 2000, Αγραφιώτης 2001, Ντάσιος 2009, 2010). Η περιοχή και τα χωριά του Ξηρόμερου, του Μπράλου, της Λαμίας, του Ολύμπου αναφέρονται επίσης ως τόποι εγκατάστασης και δευτερογενούς προέλευσής τους (εικ. 1).

13. Πληροφορίες για Βλάχους, ως εθνοπολιτισμική ομάδα εγκατεστημένη στην περιοχή της Βοιωτίας υπάρχουν από τις αρχές του 19ου αιώνα (βλ. Weigand 2001). Στον αστικό χώρο της Θήβας, όπου παρατηρείται επίσης εγκατάσταση Βλάχων, οι ίδιοι αυτο- και ετεροπροσδιορίζονται ως Ασπροποταμίτες και Ρουμανόβλαχοι (Οικονόμου 2009). Ο όρος όμως «βλάχος» χρησιμοποιείται ευρέως μέχρι σήμερα για αναφορά σε ομάδες και άτομα που ασχολούνται με την κτηνοτροφία ή κατάγονται από κτηνοτροφικές κοινωνίες.

2. Διαδρομές και πορείες γύρω από τη λίμνη:

- (1) Κτηνοτρόφοι από το Αγραίφνιο, (2) Κτηνοτρόφοι από την Αλίαρτο,
- (3) Κτηνοτρόφοι που ξεχειμάζουν κοντά
- κατά τη διάρκεια του χειμώνα ή/και του καλοκαιριού,
- (4) Μεγάλα μετακινούμενα κοπάδια που έρχονται να ξεχειμάσουν.

Ωστόσο, η κτηνοτροφία δεν αποτέλεσε αποκλειστική απασχόληση μόνο των προαναφερθέντων ομάδων. Τα όμορα χωριά, ορεινά και πεδινά, χαρακτηρίζονται σε μεγάλο ποσοστό ως κτηνοτροφικά μέχρι την αποξήρανση της Κωπαΐδας και την εκμηχάνιση της γεωργίας (Αλεξάκης 1995, Πολίτη 2008). Παρ' όλη τη δραματική μείωση της κτηνοτροφίας και τις αλλαγές στον τρόπο άσκησης της, ακόμα και σήμερα κοπάδια από τις γύρω κοινότητες (Αλίαρτο, Αγραίφνιο, Ορχομενό, Βάγια, Μανρομιάτι, Κάστρο, Μάξι κ.ά.) μετακινούνται όλο το χρόνο από και προς την αποξηραμένη λίμνη.

Αυτές οι μετακινήσεις ανθρώπων και κοπαδιών εγγράφονται λοιπόν ανάμεσα στις βόρειες και νότιες πλαγιές των υψωμάτων που περικλείουν τη λεκάνη της Κωπαΐδας, στα βόρεια και νότια της κράσπεδα, στον Ελικώνα, την Οίτη, την Γκιώνα, τα Βαρδούσια, τ' Άγραφα και τον κωπαϊδικό κάμπο (εικ. 2).

Ο αριθμός ζώων και κοπαδιών που ξεχειμάζουν στην ευρύτερη περιοχή της Κωπαΐδας είναι δύσκολο να προσεγγισθεί με ακρίβεια. Η Αγγ. Χατζη-

μιχάλη στο κλασικό της έργο *Σαρακατσάνοι* (1957, ²2007) αποτελεί μέχρι σήμερα την πιο έγκυρη πηγή γι' αυτά τα ποσοτικά δεδομένα. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει, στην περιοχή Θηβών-Λιβαδειάς, κατά τη δεκαετία του 1930, βρίσκονται μόνιμα εγκαταστημένα 164 τσελιγκάτα με 222 οικογένειες που εκτρέφουν 18.305 γιδοπρόβατα. Αυτά είτε παραμένουν όλο το χρόνο στους ίδιους χώρους είτε μετακινούνται «στις πλαγιές και στα ριζά των διαφόρων αμέσως γειτονικών χαμηλών βουνοσειρών» (Χατζημιχάλη 2007: 280-283). Στην ευρύτερη περιοχή Κωπαΐδας, Υλίκης και Παραλίμνης αναφέρει ότι ξεχειμάζουν άλλες 223 οικογένειες που εκτρέφουν 31.225 γιδοπρόβατα και προέρχονται από τα Άγραφα (183 οικογένειες, 25.100 ζώα), από την Όθρυ (4 οικογένειες, 1.000 ζώα), από Οίτη-Γκιώνα (3 οικογένειες, 600 ζώα), από το Βελούχι (43 οικογένειες, 6.250 ζώα), από τον Όλυμπο (4 οικογένειες, 325 ζώα). Συνολικά στην περιοχή ξεχειμάζουν περίπου 50.000 ζώα (πβ. Αγραφιιώτης 2001: 104).

Η μελέτη των Ψυχογιού – Παπαπέτρου (1983) αναφέρει ότι στην περιοχή της Κωπαΐδας μετακινούνται κάθε χρόνο 70 κοπάδια με 14.000 ζώα προερχόμενα από τα Άγραφα, τη Ν. Πίνδο, την Γκιώνα-Οίτη και τα Βαρδούσια.

Σύμφωνα με προφορικά στοιχεία του τότε προέδρου του Συλλόγου Κτηνοτρόφων Αλίαςτου, το 1998 στην Κωπαΐδα ξεχειμάζαν 8.000-10.000 ζώα που κατανέμονταν σε 40 κοπάδια.

Η κτηνοτροφία εμφανίζεται σαφώς μειωμένη καθώς τα πρόσφατα στοιχεία της ΕΣΥΕ για την περίοδο 2003-6 απογράφουν 3400 πρόβατα «νομαδικά», 3.200 πρόβατα και 900 γίδες που αναφέρονται ως «κοπαδιάρικα» και 790 γιδοπρόβατα οικίσια.

Παρά το γεγονός ότι το Κωπαϊδικό πεδίο έχει χαρακτηριστεί ως καθαρά εκμεταλλεύσιμη αγροτική γη, η παρουσία της κτηνοτροφίας, που αφορά κυρίως αιγοπρόβατα, είναι αδιάλειπτη και έντονη, και καλύπτει μεγάλη χρονική περίοδο, όπως παραδίδεται και μέσα από γενεαλογικές διηγήσεις. Ελάχιστοι είναι οι κτηνοτρόφοι που έχουν οικογενειακή παράδοση μικρότερη από τρεις γενιές: «Αυτά [σειρά από σπηλιές και βραχοσκεπές] ήταν μαντριά του παππούλη μου», λέει η Δ.Μ. από το Ακραιφνιο που μετακινείται γύρω από τα νοτιοανατολικά κράσπεδα της Κωπαΐδας. Επίσης ο Β.Ν. από το Κόκκινο που έχει γίδια συμπληρώνει: «Ξέρεις πόσα χρόνια τα 'χουμ' εδώ; Διακόσια χρόνια. Ήταν εδώ πριν από τον παππού μου, μετά ήρθαμ' εμείς. Μ' ακόμη πιο πίσω, ακόμη πιο πίσω, ήσαν τα μαντριά». Οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι έρχονται στην Κωπαΐδα από μικρά παιδιά: «Πάντα ερχόμουν με τον πατέρα μου. Είχε – καλοχρονιά, κακοχρονιά – γύρω στα πεντακόσια ζώα. Εγώ έχω διακόσια τώρα [χειμώνας του 1998]. Είχα ως τετρακόσια», λέει ο Π.Κ., γεννημένος στα Άγραφα και παντρεμένος στην Αλίαρτο.

Ο Π.Κ. στέλνει το μεγαλύτερο μέρος του κοπαδιού του να ξεκαλοκαιριάσει στα λιβάδια των Αγράφων ως και το 2004, έτος που η κατάσταση

χρήσης των δημοτικών βοσκότοπων αυτού του Δήμου αναφέρει 31 κτηνοτρόφους με θεωρητική έδρα την Αλίαρτο. Μερικοί από αυτούς, λογονότι οι Κασσιωνάιοι, αναφέρονται ως προερχόμενοι από την Αλίαρτο, μολονότι κατάγονται, έχουν σπίτι και ψηφίζουν στα Βραγγιανά Αγρόφων. Μια άλλη ειδική περίπτωση είναι εκείνη των οικογενειών που έχουν μέλη με κοπάδια καταγραμμένα στην Αλίαρτο και μέλη με κοπάδια καταγραμμένα στα Βραγγιανά, το Τριδέντρο ή το Τροβάτο¹⁴. Συγκροτημένοι σταδιακά ανάμεσα στο βουνό και τον κάμπο, οι οικογενειακοί και επαγγελματικοί δεσμοί αναδεικνύονται έτσι, συχνά, πολύπλοκοι και αμφίδρομοι.

Διαχείριση και διαμόρφωση του χώρου

Η μορφή εκτροφής που κυριαρχεί και σήμερα στην περιοχή της Κωπαΐδας συνδυάζει πρακτικές και χαρακτηριστικά της εκτατικής και, λιγότερο, της εντατικής κτηνοτροφίας. Έχει όμως ανάγκη επαρκούς βοσκήσιμης γης και συχνής μετακίνησης του κοπαδιού (πβ. Οικονόμου 2008). Αυτό δεν αποκλείει την παράλληλη άσκηση αμιγούς εντατικής κτηνοτροφίας που απαιτεί σύγχρονες εγκαταστάσεις και στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις έτοιμες ζωοτροφές. Το τελευταίο αυτό σύστημα εκτροφής παρατηρείται τις δύο ή τρεις τελευταίες δεκαετίες για τα βοοειδή και τα ιπποειδή. Η ένσταβλη ή σταβλισμένη κτηνοτροφία αιγοπροβάτων φαίνεται να είναι πιο σπάνια, συνοδεύει δε αρκετά συχνά την επιχειρηματική διάσταση και την εξειδίκευση του κλάδου, π.χ. την αποκλειστική παραγωγή γαλακτοκομικών προϊόντων¹⁵.

Η εντατική εκτροφή βοοειδών και αιγοπροβάτων αποτελεί εναλλακτική βιοποριστική λύση για τους αγρότες που κατέχουν αρκετή γη και διαθέτουν κάποιο – έστω και μικρό – χρηματικό κεφάλαιο. Οι εγκαταστάσεις που την αφορούν γειτονεύουν άμεσα με εκείνες της μεταβατικής/εκτατικής κτηνοτροφίας από τις οποίες διαφέρουν ως προς τα υλικά κατασκευής (τόιγκοι, ελενίτ, τιμεντόλιθοι) και ως προς τη μορφή (κλειστά μαντριά και στάβλοι, σταθερές περιφράξεις, χτιστές κλειστές αποθήκες). Οι πρωτεργάτες της προέρχονται από τους γεωργοκτηνοτροφικούς τοπικούς πληθυσμούς που αναφέρθηκαν ήδη στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η εντατική εκτροφή ίππων ξεφεύγει από τα «πατροπαράδοτα» πρότυπα του αγροτικού χώρου, διότι εξυπηρετεί τον αθλητικό τομέα και χρηματοδοτείται συχνά από επιχειρηματικά εξωγενή κεφάλαια. Η παραγωγή χορτοπατήτων στη θέση χωραφιών και βο-

14. Πηγή: Κατάσταση της Νομαρχίας Ευρυτανίας, Δήμος Αγρόφων (1.6.2004).

15. Παράδειγμα η περίπτωση των αδελφών Ν., οι οποίοι διατηρούν τυροκομείο και δεν πηγαίνουν οι ίδιοι, ούτε και στέλνουν τα κοπάδια τους να ξεκαλοκαιριάσουν στο βουνό, όπως έκαναν ο πατέρας και οι παππούδες τους: «Είναι κουραστικό. Άλλος ο ρυθμός, άλλη ζωή. Τώρα έχουμε τα σπίτια μας εδώ», λένε χαρακτηριστικά.

σκοτόπων συνδέεται με παρόμοια επενδυτικά συστήματα και καταναλωτικά πρότυπα (κατασκευή ιππόδρομων και γηπέδων). Οι χώροι που διαμορφώνονται από αυτές τις νεότερες δραστηριότητες δεν έχουν ακόμη «αφομοιωθεί» μέσα στο κωπαϊδικό τοπίο και η τυχόν επίδρασή τους στη συγκρότηση της ταυτότητας είναι δύσκολο να κατανοηθεί και να αξιολογηθεί. Δεν θα μας απασχολήσουν λοιπόν από εδώ και στο εξής.

Η προσοχή μας εστιάζεται έτσι πάνω στις μετακινήσεις και τις εγκαταστάσεις των κτηνοτρόφων που προέρχονται από άλλες περιοχές και που ασκούν εκτατική εκτροφή με ποικίλους τρόπους (όλο το χρόνο, κατά εποχή, ανάλογα με την σύσταση του κοπαδιού: νεογέννητα, μάνες, στέρφα, κτλ.) και σε διάφορες κλίμακες (κοινοτικά όρια, όμορα χωριά ή απομακρυσμένες μεταξύ τους περιοχές). Όλοι αυτοί διαπραγματεύονται ταυτότητα και ετερότητα σε σχέση με τους χώρους διαμονής και διέλευσής τους. Γι' αυτό το λόγο, ο εντοπισμός, η μορφολογία και οι χρήσεις των αγροτοποικιστικών κτισμάτων εξετάζονται τόσο από τεχνολογική, όσο και από κοινωνική και πολιτισμική άποψη. Τα θεωρούμε δηλαδή σαν ένα ολικό κοινωνικό φαινόμενο, σύμφωνα με την αντίληψη ότι τεχνική πράξη και κοινωνικό γίγνεσθαι έχουν στενή, οργανική σχέση και μεταβάλλονται παράλληλα επιδρώντας άμεσα το ένα πάνω στο άλλο¹⁶.

Κατανομή και διαρρύθμιση του χώρου

Οι ποιμενικές δραστηριότητες αναπτύσσονται, ακόμα και σήμερα, στις παρυφές της πεδιάδας και στα περιθώρια της καλλιεργήσιμης γης. Έτσι, οι λοφοσειρές μεταξύ Ακραιφνίου και Αλίαρτου (Φοινίκιο όρος ή Χελώνα, μέσο υψόμετρο 300-400 μ., στα νοτιοανατολικά και Φαγάς ή Σφίγγιο όρος, μέγιστο υψόμετρο 565 μ., στα νοτιοδυτικά) προσφέρουν πάνω από εξήντα σπηλαιώδεις κοιλότητες ή βραχώδεις σχισμές, που εκτείνονται σε μήκος 6,5 χμ. στα νότια κράσπεδα της Κωπαΐδας, παράλληλα προς την παλιά της όχθη, σε μέσο υψόμετρο 95-100 μ. Δέκα από αυτές είναι γνωστές σαν καταβόθρες, ενώ οι περισσότερες από τις εξήντα φιλοξενούν γεωργοκτηνοτροφικές εγκαταστάσεις. Οκτώ ανοίγματα ανάμεσα σ' αυτά τα υψώματα (πέντε διάσελα και τρεις κοίτες χειμάρρων) διευκολύνουν την επικοινωνία προς την Υλίκη

---

16. Αναφερόμαστε εδώ στην βασική έννοια «ολικό κοινωνικό φαινόμενο», όπως την ανέπτυξε ο Marcel Mauss (Mauss 1978). Για τη σχέση τεχνολογίας και κοινωνίας και ανάλυση της προσέγγισης αυτού του θέματος από τους Leroi-Gourhan, Haudricourt, Levi-Strauss, Cresswell, Lemonnier κ.ά. βλ. Φλωράκης 2000. Χρησιμοποιούμε την ίδια προβληματική για την ανάλυση των ξερολιθικών κατασκευών θεωρώντας την τεχνική ως σύμφυτο στοιχείο του χώρου: στοιχείο που παράγει το χώρο όσο και παράγεται από αυτόν (βλ. Acovitsioti-Hameau 2008).

και τον κάμπο των Θηβών (γνωστό, κατά την αρχαιότητα, ως Τενερικό και Αόνιο πεδίο). Τρία υπαίθρια ιερά οριοθετούν τις λοφοσειρές: οι τρωγλοδυτικοί ναΐσκοι (α) του Αγίου Νικολάου, (β) των Αγίου Βλάση, Ζωοδόχου Πηγής και Αγίας Παρασκευής¹⁷ (οριακή ζώνη του Ακραιφνίου) και (γ) ο Προφήτης Ηλίας στην κορυφή του Φαγά (οριακή ζώνη της Αλιάρτου). Στο βόρειο μέρος της λεκάνης της Κωπαΐδας εκτείνονται απανωτές βουνοσειρές που κορυφώνονται με το όρος Πτώο (726 μ. μέγιστο υψόμετρο). Παλιές καταβόθρες και ευρύχωρα σπήλαια εξυπηρετούν και εδώ τις ποιμενικές δραστηριότητες. Και από αυτήν την πλευρά, ο υπαίθριος (αδόμητος ή ακατοίκητος) χώρος οριοθετείται από ιερά χτίσματα, όπως το ημιτρωγλοδυτικό παρεκκλήσιο της Αγίας Τριάδας που επιβλέπει από ψηλά τη διάβαση προς το Γλα και το χωριό Κόκκινο. Στους πρόποδες των βουνοσειρών ξεχωρίζουν ανεξάρτητα χτισμένα μαντριά και καλύβες/τυροκομιά. Παντού σπηλιές, βραχοσκεπές, χάσματα αλλά και ανεξάρτητα χτίσματα που χρησιμεύουν για το μάντριο των ζώων και για την αποθήκευση χορτονομής ή γεωργικών μηχανημάτων και εργαλείων. Συστάδες από επιμήκη μαντριά και άλλα μικρότερα κτίσματα βρίσκονται επίσης διάσπαρτα και πάνω στην κύρια έκταση της αποξηραμένης λίμνης.

Η κυκλοφορία των κοπαδιών στην όλη περιοχή συνδυάζει διάφορα συστήματα μετακίνησης που αφορούν τους κτηνοτρόφους των παρόχθιων οικισμών, αυτούς της ευρύτερης γειτονικής περιοχής (όμορες πεδιάδες και ορατές οροσειρές, π.χ. ο Ελικώνας σε απόσταση 30-50 χμ.), τους μεταβατικούς, τέλος, κτηνοτρόφους της κεντρικής Στερεάς Ελλάδας που βρίσκονται απομακρυσμένοι κατά 70-100 χμ. Οι εποχιακές μετακινήσεις των τελευταίων σε μεγάλες αποστάσεις συνυφαίνονται με την «κοντινή» κινητικότητα των τοπικών κτηνοτρόφων. Οι τοπικοί κτηνοτρόφοι χρησιμοποιούν για τις ημερήσιες διαδρομές τους τα φυσικά περάσματα των οροσειρών. Ελίσσονται δηλαδή, συνήθως, ανάμεσα και γύρω από τα υψώματα που περιβάλλουν τη λεκάνη της Κωπαΐδας («πάμε ρίζα, ρίζα»), κατευθυνόμενοι σπανιότερα προς τις πεδινές της εκτάσεις (κυρίως το καλοκαίρι, νωρίς το πρωί ή αργά το απόγευμα). Και σε αυτές τις περιπτώσεις, τα ζώα τους παραμένουν, ως επί το πλείστον, στον περίγυρο της λεκάνης, βόσκοντας στις καλαμιές ή στα απαλλαγμένα από τη σοδειά τους χωράφια και περιβόλια. Οι πολλαπλές αυτές πρακτικές, που συνυπάρχουν ή διαδέχονται η μία την άλλη, οδηγούν σε μια εποχιακή ανακατανομή της λειτουργίας του διατιθέμενου χώρου. Τα ίδια αγροτεμάχια περνούν από την κατηγορία του καλλιεργούμενου χωραφιού (ager) στην κατηγορία του χέρσου (saltus) και χρησιμεύουν σαν βοσκότοποι και τανάπαλιν, ενώ οι ακαλλιεργήτες εκτάσεις, δενδρόφυτες ή θαμνώδεις, θεωρούνται περισσότερο χέρσες παρά δασώδεις (silva) και δέχονται τα κοπάδια την ημέρα ή το σούρουπο ανάλογα με την εποχή (πβ. Αλεξιάκης 2007). Συχνά, η διατήρηση της

17. Ιερόνυμος, Μητροπολίτης Θηβών και Λεβαδείας 2000.

*3. Κτηνοτροφική εγκατάσταση στην παλιά λίμνη
μεταξύ της καλλιεργήσιμης γης και του καναλιού διοχέτευσης του νερού.*

ισορροπίας των λειτουργιών του χώρου μέσα από τη διαρκή ανακατανομή τους είναι δύσκολο να επιτευχθεί και οδηγεί σε διαφορές που φέρνουν αντιμετώπια το νομικό γραπτό πλαίσιο και το εθιμικό δίκαιο¹⁸.

Η διαφοροποίηση των ποιμενικών χώρων σε χειμερινούς και θερινούς βασίζεται σε διαφορές προσανατολισμού, υγρασίας και αερισμού. Ο κτηνοτρόφος προσαρμόζει αυτές τις παραμέτρους στις εκάστοτε ανάγκες του κοπαδιού ανάλογα με τις δυνατότητες που του παρέχει η περιουσιακή του κατάσταση και η κοινωνική του θέση.

Έτσι, οι Ακραιφνιώτες κτηνοτρόφοι, αλλά και πολλοί Βαγιάιοι ιδιοκτήτες καλλιεργήσιμης και βοσκήσιμης γης, χρησιμοποιούν τις σπηλιές και τις βραχосκεπές στη νότια παρυφή της Κωπαΐδας όλη τη χρονιά. Οι χώροι αυτοί ανήκουν στις κοινότητες και παραχωρούνται στους κατοίκους τους «χρονικής». Οι κάτοικοι της Αλίαρτου, ιδιοκτήτες μεγάλου μέρους της εύ-

18. Οι βοσκότοποι π.χ – συγκερασμός saltus και silva – ανήκουν στο χώρο που αποκαλείται «βουνό»: χώρος «άγριος» και «ανοιχτός», μη καλλιεργήσιμος δηλαδή και προσβάσιμος σε όλους. Αυτό το σκεπτικό ρυθβεται κάτω από τις διαμαρτυρίες των κτηνοτρόφων όταν τους ζητείται νοίκι ή φόρος για τέτοιες εκτάσεις: «Αυτό το 'χα για βουνό, όχι για χωράφι!». Το ελληνικό «βουνό» αντιστοιχεί στο χώρο που αποκαλείται «monte» στην ιβηρική χερσόνησο ή «colline» στην προβηγκιανή ύπαιθρο.

4. Το κοπάδι της Δ.Μ. από το Ακραιφνιο βγαίνει στο τέλος της ημέρας από το διαμορφωμένο μαντρί.

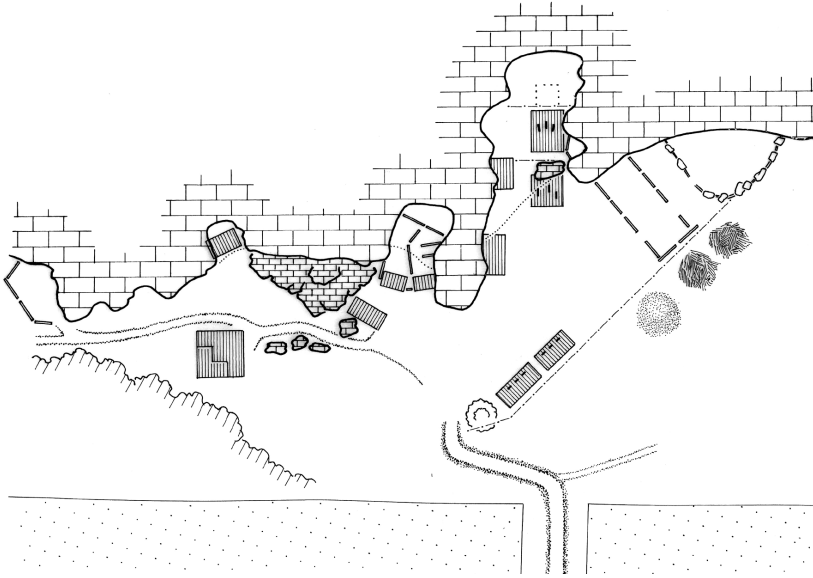
φορης γης πάνω στην παλιά λίμνη, χρησιμοποιούν λιγότερο τις βραχώδεις παρυφές της. Όσοι έχουν ζώα τα σταβλίζουν σε χτιστές στάνες στα όρια του κάμπου της Λιβαδειάς ή σε ακαλλιέργητα αγροτεμάχια της Κωπαΐδας, εντοπισμένα συνήθως κοντά στις διασταυρώσεις οδών και διωρύγων, που ονομάζονται «τρίγωνα». Τα καθαυτό «τρίγωνα» δηλ. η δημόσια δενδροφυτευμένη γη που σχηματίζεται στις διασταυρώσεις των δρόμων, καταλαμβάνονται κυρίως από μετακινούμενους κτηνοτρόφους που προέρχονται (διαμένουν ακόμη ή κατάγονται) από τον ορεινό στερεοελλαδίτικο χώρο. Τα κοπάδια αυτών κυκλοφορούν, κατά κανόνα, πάνω στην αποξηραμένη λίμνη. Η παρουσία τους είναι έντονη το χειμώνα¹⁹, αν και περιπτώσεις θερινής διαμονής στο «χειμαδιό» συναντώνται σποραδικά. Πρόκειται για κτηνοτρόφους ηλικιωμένους, ή που έχουν λίγα ζώα, ή που απασχολούνται παράλληλα με τη γεωργία ή σε βιοτεχνίες και εργοστάσια. Τοπικοί μικροκτηνοτρόφοι χρησιμοποιούν επίσης το καλοκαίρι τις άδειες στάνες με τη συγκατάθεση των βουνίσσιων που τις έχουν εκκενώσει (εικ. 3, 4).

19. «Εδώ το χειμώνα βλέπεις πρόβατα απ' όλες τις μεριές», δηλώνει χαρακτηριστικά ένας Ευρυτάνας που μένει στην Αλίαρτο όλη τη χρονιά. «Αμα πιάνει ο χινόπωρος, οι Βλάχοι μαζεύονται. Ξαναβρίσκουν τα μαντριά, τα καθαρίζουν όλα, τα ξαναφτιάχνουν», συμπληρώνει η Δ.Μ, κτηνοτρόφος από το Ακραιφνιο.

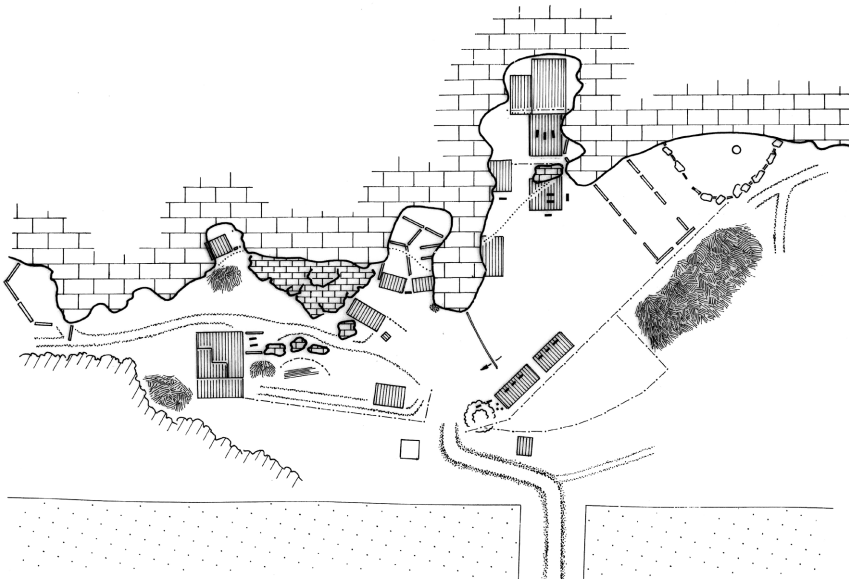

5. Η «Μεγάλη Σπηλιά», η κεντρική σπηλιά των εγκαταστάσεων της Δ.Μ. που χρησιμοποιείται καθ' όλη τη διάρκεια της χρονιάς (Αύγουστος 2004).

Η κατ' επανάληψη χρήση των ίδιων χώρων εδραιώνει τα δικαιώματα των χρηστών που διαπραγματεύονται τελικά ελεύθερα τη διάθεσή τους σε μετακινούμενους και συντοπίτες. Η ιδιοποίηση αυτών των χώρων διαφαίνεται και μέσα από τα ανεπίσημα τοπωνύμια, όπως «Στου Χατζή» ή «Της Τούλιας». Το πρώτο δηλώνει μια δυτικά προσανατολισμένη, ευρύχωρη και ελαφρά υπερυψωμένη κοιλότητα στα νότια κράσπεδα της Κωπαΐδας, που λειτουργούσε ως χειμερινή στάση τη δεκαετία του 1990. Ο χρήστης, Ακραιφνιώτης στην καταγωγή, την συνδύαζε με επιμήκη μαντριά χτισμένα στους πρόποδες των υψωμάτων της απέναντι (βόρειας) πλευράς του πεδίου και την υπενοικίαζε ευκαιριακά σε ξεχειμάζοντες μεταβατικούς κτηνοτρόφους. Εγκαταλειμμένη μετά το 2004 από τους δικαιούχους που δεν διατηρούν πλέον κοπάδια, η σπηλιά χρησιμοποιείται ευκαιριακά το χειμώνα (βροχή, παγετός) από γείτονες κτηνοτρόφους (μαρτυρίες έως και το 2008). Η δεύτερη ονομασία δηλώνει τη λεγόμενη Μεγάλη Σπηλιά (εικ. 5), μια βόρεια προσανατολισμένη, πλατιά, βαθιά και ψηλοτάβανη κοιλότητα στο νοτιοανατολικό άκρο της Κωπαΐδας, όπου η Δ.Μ. από το Ακραιφνιο σταβλίζει το κοπάδι της, χειμώνα-καλοκαίρι. Ο χώρος χρησιμοποιείται από την οικογένειά της Δ.Μ. εδώ και τρεις γενιές. Ο εποχιακός σταβλισμός (εικ. 6-7) οργανώνεται ανάμεσα στο μυχό, την είσοδο και το προαύλιο της σπηλιάς, ενώ άλλες παραπλήσιες κοιλότητες ή και ανεξάρτητα χτίσματα στεγά-

6. Καλοκαιρινή διευθέτηση των εγκαταστάσεων της Δ.Μ. (Αύγουστος 1997).

7. Χειμερινή διευθέτηση των εγκαταστάσεων της Δ.Μ.
(πολλαπλασιασμός των θέσεων αποθήκευσης και των μετατιθέμενων
σκεπασμάτων, αύξηση του σωρού της κοπριάς λόγω υγρασίας).

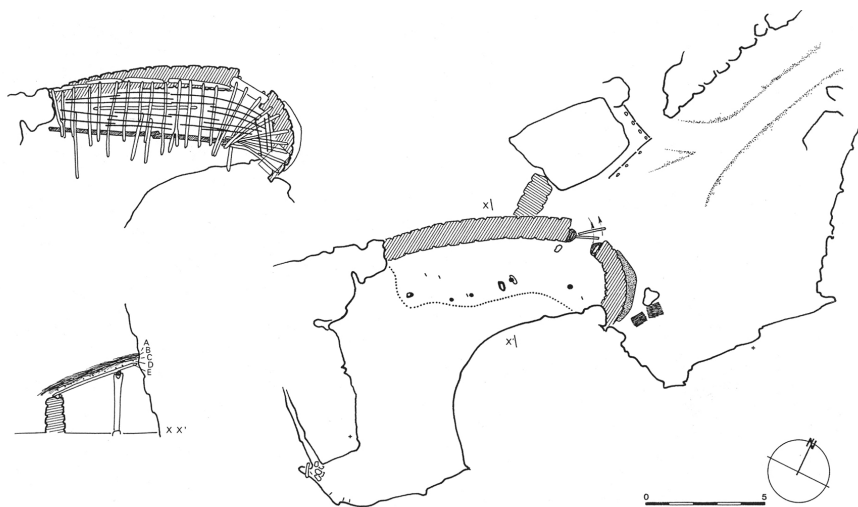
ζουν είτε επιμέρους δραστηριότητες (άρμεγμα, κούρο, εμβολιασμό, κ.ά.) είτε ειδικές ομάδες ζώων (κριαρία, στέρφα, αδύναμα ή άρρωστα). Κινητά στέγαστρα, επιπλέον χτιστές στάνες και αυτοσχέδιες αποθήκες αυξάνουν το χειμώνα τον αριθμό των χρησιμοποιούμενων χώρων. Παλιότερα (αμέσως προηγούμενη γενιά), μια επιμήκης τειχισμένη βραχοσχισημή στο πλαϊνό ύψωμα, με δυτικό προσανατολισμό, χρησίμευε επίσης ευκαιριακά ως χειμερινή στάνη²⁰.

Από τη Μεγάλη Σπηλιά ως τον Προφήτη Ηλία, τα ποιμενικά συγκροτήματα²¹, αποτελούμενα από τειχισμένα σπήλαια και ανεξάρτητα χτίσματα, αναπτύσσονται το καθένα, κατά κανόνα, ανάμεσα σε δυο διάσελα. Κάθε σύνολο περιλαμβάνει κλειστούς και ανοιχτούς χώρους για τα ζώα, άλλους προσηλιακούς και άλλους σκιερούς, καλύβες (κονάκια ή απλά γιατάκια) για τους κτηνοτρόφους, άλλες ανεξάρτητες κι άλλες ακουμπισμένες ή περικλειόμενες στο βράχο, μετασχηματιζόμενους περιβόλους από φυτικά ή άλλα ευτελή υλικά, οικοσκευές (φούρνος, γούρνα). Ένα από τα μεγαλύτερα συγκροτήματα στις υπώρειες της Χελώνας π.χ. αποτελείται από τέσσερις ευρύχωρες βραχοσκεπές που ανοίγουν μπροστά σε πλατιές φυσικές πεζούλες. Η βαθύτερη από αυτές τις κοιλότητες αποτελεί κλειστή στεγασμένη στάνη και οι άλλες τρεις άσκεπους περιβόλους (εικ. 8-9). Στη βάση της πλαγιάς, μια επιμήκης ανεξάρτητη στάνη με δίροικτη καλαμένια στέγη, δύο τουλάχιστον καλύβες και οικιακός φούρνος συμπληρώνουν την εγκατάσταση. Από το 1995 (πρώτες αποτυπώσεις) ως το 2002, το συγκρότημα κατοικήθηκε το χειμώνα από διαφορετικές οικογένειες μεταβατικών κτηνοτρόφων. Καλύβες και μαντριά επισκευάστηκαν κατ' επανάληψη με νέα υλικά (τσιγκοί, τσιμεντόλιθοι, συρματόπλεγμα), χωρίς αυτό να μεταβάλλει τη γενική διαρρύθμιση του χώρου. Την αρχή της δεκαετίας του 2000, η γη που χρησιμοποιείτο για βοσκότοπος στους πρόποδες του συγκροτήματος καλλιεργήθηκε με βαμβάκι. Ωστόσο, η ποιμενική δραστηριότητα συνεχίζεται. Νέα επιμήκης ανεξάρτητη στάνη χτίστηκε πάλι στην παλαιότερη το 2007-2008.

Μέσα στον κωπαϊδικό κάμπο, τα ποιμενικά συγκροτήματα αποτελούνται από ανεξάρτητα χτίσματα και περιφραγμένους ή αλλιώς οριοθετημένους (βλάστηση, περάσματα, σημάδια) χώρους. Αυτοί διαρθρώνονται πάνω στις ακαλλιέργητες νησίδες που συνιστούν τα «τρίγωνα» και οι όχθες των διωρύγων. Η δομημένη γη και η βοσκήσιμη γη γύρωθεν διατίθενται στους βουησίους κτηνοτρόφους από συλλογικούς φορείς ή από ιδιώτες κτηματίες. Πολλοί την αυξάνουν, είτε με αγορά, είτε με ενοικίαση και την καλ-

20. Οι σπηλιές που αναφέρουμε σ' αυτή την παράγραφο αναλύθηκαν διεξοδικά από εθνοαρχαιολογική άποψη στον τόμο 6-7 της *Εθνολογίας* (Acovitsioti-Hameau – Brochier – Hameau 1999).

21. Σύνολο από μαντριά, σταλιάσματα, αποθήκες, χώρους ζωής (καλύβα, χαγιάτι, φούρνος, κ.ά.) μιας κτηνοτροφικής επιχείρησης, όπου έχουν συμφέροντα και απασχολούνται μια οικογένεια, πολλές συγγενικές οικογένειες, συνέταιροι, μισθωμένοι βοσκοί, κ.ά.

8-9. Συνέχεια των περιορισμένων φυσικών ή/και σπεπασμένων χώρων που αποτελούν τμήμα του συνόλου που μελετήθηκε το διάστημα 1995-2003.

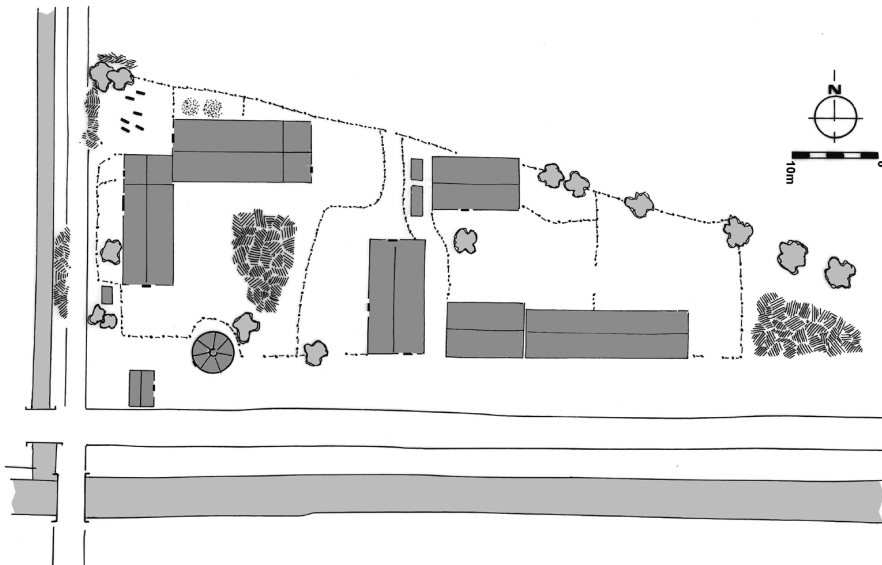
10. Το «τρίγωνο» και οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις της οικογένειας Κασιώνη (Μάρτιος 2008).

λιεργούν με ζωοτροφές. Αρκετοί χρησιμοποιούν παράλληλα τις σπηλιές και τις βραχοσκεπές συνάπτοντας επιμέρους συμφωνίες κατά περίπτωση. Με τον καιρό, το «τρίγωνο» θεωρείται δικαιωματικός χώρος εγκατάστασης των κτηνοτρόφων που το χρησιμοποιούν και το ιδιοκτησιακό καθεστώς επικυρώνεται από τους δήμους με χρηματική συναλλαγή. Κάθε μια από αυτές τις ενότητες κατέχεται από μία ή περισσότερες άμεσα ή έμμεσα συγγενικές οικογένειες. Η παραγωγή οργανώνεται βάσει αυτών των συγγενικών σχέσεων και ενδυναμώνεται με τη θεσμοθέτηση παρόμοιων σχέσεων με τους ντόπιους πληθυσμούς (γάμος, κουμπαριά) (Campbell 1979).

Οι Κασιωναίοι π.χ. που κατάγονται από τα Βραγγιανά Αγράφων, αγόρασαν το «τρίγωνο», όπου ξεχειμάζουν μέχρι σήμερα, τη δεκαετία του 1960 (εικ. 10). Παλιότερα, μέλη της οικογένειας κατέβαιναν στην Κωπαΐδα, στην περιοχή των Ούγγρων, ως μισθωτοί βοσκοί. Οι συνιδιοκτήτες είναι δύο αδέρφια, ένας πρώτος ξάδερφος και δύο «μακρινότεροι» συγγενείς. Ο καθένας έχει τα κοπάδια του, τα μαντριά και το κονάκι του (το σπίτι του). Σε σχέση με τους ποιμενικούς επαγγελματικούς χώρους, οι οικειασκοί χώροι είναι πολύ μικρότεροι και εντοπίζονται στα άκρα των πρώτων (έξω από τα μαντριά ή ανάμεσα σε δύο συστάδες μαντριών). Στο «τρίγωνο» της οικογένειας

νειας Κάλλη (εικ. 11) που κατάγεται από το Τροβάτο, ο χώρος διαρρυθμίζεται σε τρεις διαδοχικές συστάδες μαντριών (πατέρας, γιος, ξάδερφος). Δύο κονάκια βρίσκονται έξω από τους ποιμενικούς περιβόλους, πλάι στον ασφαλτοστρωμένο δρόμο. Η παλιά αχυρένια «τουρλωτή» καλύβα που υπήρχε το 1995-1996 είχε αντικατασταθεί το 1998 με το κονάκι από μοντέρνα ετερόκλητα υλικά που χρησιμοποιείται ακόμη. Μέλη και των δύο οικογενειών διατηρούν σπίτι στην Αλίαρτο (οι μεν ιδιόκτητο, οι δε νοικιασμένο), αλλά επανέρχονται το καλοκαίρι στα «πατριά» της περιοχής των Αγράφων, όπου και ψηφίζουν. Και οι δύο έχουν παντρεύει τις μοναχοκόρες τους στη Βοιωτία. Από τους γιους, άλλοι ασχολούνται με τα κοπάδια, άλλοι δουλεύουν σε εργοστάσια ή έχουν επιχειρήσεις. Οι ύπανδροι έχουν πάρει γυναίκες από το «πάνω», δηλ. από τα Άγραφα. Άλλες οικογένειες, όπως θα δούμε παρακάτω, έχουν εγκατασταθεί μόνιμα (και νόμιμα, με πολιτικά δικαιώματα) στην Αλίαρτο, το Κάστρο ή το Ακραιφνιο, χωρίς αυτό να συνεπάγεται πάντα μεταστροφή της εθνοτικής τους ταυτότητας. Αυτή εκφράζεται και από τη θέση τους στα περιθώρια του παραγωγικού (λόγω απασχόλησης) και οικισμένου (λόγω καταγωγής) κοινοτικού χώρου.

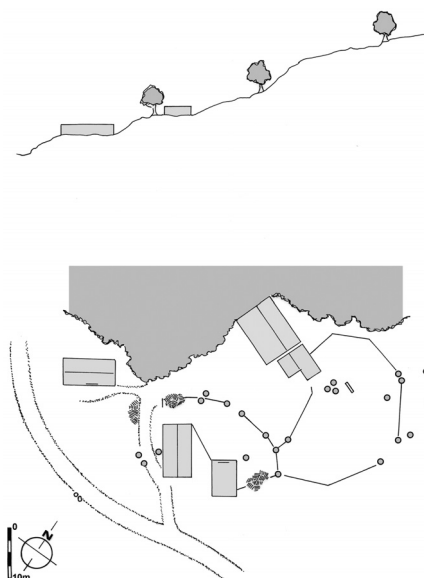
Η εξώθηση των κοπαδιών και των κτηνοτρόφων στα περιθώρια του οικισμένου και του καλλιεργήσιμου χώρου παρατηρείται και στις ορεινές περιοχές, όπου η διάκριση ανάμεσα σε «χωριάτες» και «Βλάχους ή Σαρακατσάνους» υφίστατο και υφίσταται (πβ. Βελιώτη 1994). Λόγου χάρη η Ε.Γ.,

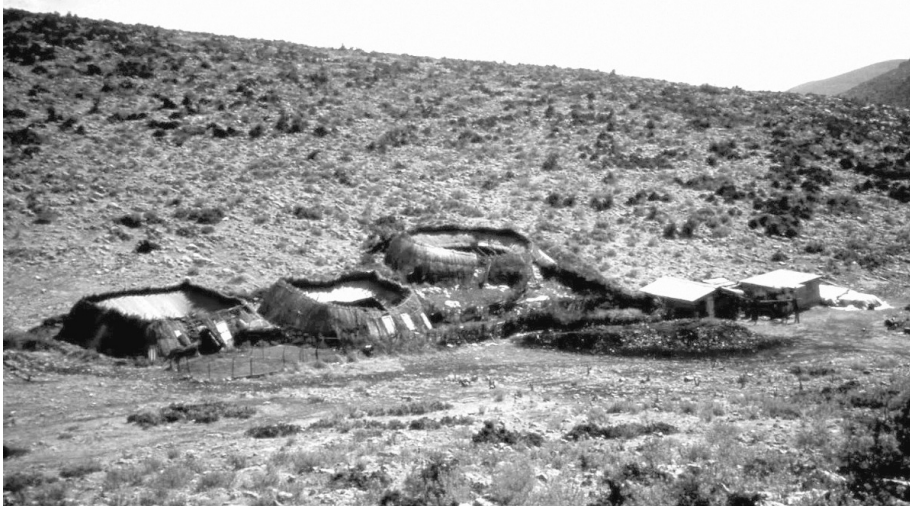
11. Σχέδιο του «τριγώνου» και οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις της οικογένειας Κάλλη (2003-4).

γόνος γνωστής αγραφιώτικης οικογένειας, θεωρεί ότι το σόι της δεν έχει δεσμούς με τη μεταβατική κτηνοτροφία («εμείς ήμασταν του χωριού»), ενώ ο παλιός κτηνοτρόφος Σ.Γ. εξηγεί την οργάνωση του πατρικού του οικογενειακού οικισμού «έξω» από το χωριό ως εξής: «Στ' Αγραφα, στις Νιάλες, είχαμε τα σπίτια και γύρω εδώ είχαμε τα πράματα και πηγάιναμε. Γυρνάγαμε το μεσημέρι, το βράδυ και το πρωί πάλι στα πράματα. Είχαμε συνοικισμό. Ήμασταν ταράφια-ταράφια, 4-5 οικογένειες αδέρφια, ξαδέρφια... Δεν ήταν ξένοι, όλο Σαρακατσαναίοι, σόι, ταράφι ο ένας με τον άλλο. Ο καθένας είχε τα δικά του πρόβατα». Και οι δύο πληροφορητές είναι εγκαταστημένοι στην Αλίαρτο, η πρώτη μετά το σεισμό που έπληξε την περιοχή των Αγράφων το 1968, ο δεύτερος από νωρίτερα. Τα ποιμενικά συγκροτήματα στον αγροτικό χώρο της κομόπολης των Αγράφων (δρόμος προς τα βοσκοτόπια στις Νιάλες) δείχνουν ανάλογη διαρρύθμιση με εκείνη των «βλάχικων» συγκροτημάτων του βοιωτικού κάμπου: μαντριά και αποθηρευτικοί χώροι καταλαμβάνουν τον περίγυρο αποδοσασμένης ή ακαλλιέργητης νησίδας, ενώ το κονάκι ξεχωρίζει από τον υπόλοιπο περιορισμένο χώρο (εικ. 12). Την κεντρομόλα τάση της διάθρωσης του ποιμενικού συγκροτήματος (εικ. 13) εκφράζει παραστατικά ένας γιδοτρόφος από το Κόκινο, χωριό που γειτονεύει με το Ακραιφνίο: «Έκαναν [οι παλιοί] γύρω-γύρω μαντριά και στη μέση αυλή». Η καλύβα στέκει χωριστά. Ο εν λόγω γιδοτρόφος βγαίνει για βοσκή στην πλαγιά που περιβάλλει τη στάνη (στο «βουνό»), κατεβαίνει ως τους πρόποδες, όπου βρίσκονται μια πηγή και οι ποτίστρες, και μπαίνει ενίοτε στα κοντινά χωράφια («Καμιά φορά, πέφτω και στον κάμπο», όπως λέει).

Γενικά, σ' όλη την πεδινή και λοφώδη περιοχή της Κωπαΐδας, ποικίλες άλλες δραστηριότητες συνδυάζονται με τους θερινούς και χειμερινούς βοσκοτόπους: τα σιτηρά, όπου κυριαρχούν το κριθάρι και το καλαμπόκι, τα κηπευτικά, όπου κυριαρχεί η ντομάτα, το βαμβάκι, οι ζωοτροφές, η μελισσοκομία. Όλοι αυτοί οι κύκλοι παραγωγής αλληλοσυμπληρώνονται, επιφέρο-

12. Σχέδιο της κτηνοτροφικής εγκατάστασης που βρίσκεται στο δρόμο ανάμεσα στην κομόπολη των Αγράφων και ορεινών βοσκοτόπων στις Νιάλες (Αύγουστος 2004).

13. Σύνολο κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων (μαντροιά και αποθήκες) στο δρόμο για το Κόκκινο (Αυγούστος 1997).

ντας έτσι την κατά διαστήματα ανακατάταξη της λειτουργίας του παραγωγικού χώρου και εντείνοντας τις συνεταιρικές και πελατειακές σχέσεις των χρηστών του. Οι μελισσοκόμοι προέρχονται από την Αττικοβοιωτία ή την Εύβοια και εγκαθίστανται, κατά περιόδους και κατά την απουσία των κτηνοτρόφων, στα προαύλια των σπηλαίων, στις όχθες και στα προχώματα των διωρύγων. Πολλοί αφήνουν επί τόπου άδειες κυψέλες που ξαναβρρίζουν την επόμενη χρονιά. Η βλάστηση στην αποξηραμένη λίμνη και τις παρυφές της (θερισμένα χωράφια, σύδεντρα, καλαμιές) θεωρείται από τους εγχώριους ικανοποιητική ως το τέλος του καλοκαιριού, ενώ οι βουνήσιοι την θεωρούν ανεπαρκή²². Τα κηπευτικά, μετά την κύρια συγκομιδή, και τα κατάλοιπα της βιομηχανίας της ντομάτας ανακυκλώνονται στην κτηνοτροφία σαν δεύτερης επιλογής συμπληρωματικές τροφές. Τα κατάλοιπα της βαμβακοβιομηχανίας θεωρούνται στη Βοιωτία επιβλαβή για τα αιγοπρόβατα, αλλά μπάλες βαμβάκοσπορου εξάγονται στις Κυκλάδες, όπου δίνονται στα ζώα αναμειγμένες με κριθάρι και άχυρο. Πριν το φύτευμα του τριφυλλίου και μετά τις πρώτες συγκομιδές του²³, τα χωράφια αποτελούν την κύρια βοσκή των κοπαδιών που ξεχειμάζουν στην Κωπαΐδα (ιδιωτικές συμφωνίες με τους αγρότες). Τα τριφυλλία καταναλώνονται επίσης ή αποθηκεύονται από τους γαιοκτήμονες και αγοράζονται (αποθήκευση) ή νοικιάζονται (επιτόπου βοσκή) από τους

22. Γι' αυτούς, το χόρτο της Κωπαΐδας το καλοκαίρι είναι «καμένο» και «χωρίς ουσία», ξερό και άγευστο δηλαδή.

23. Ανάλογα με την ποικιλία, το τριφύλλι «κόβεται» έως έξι φορές.

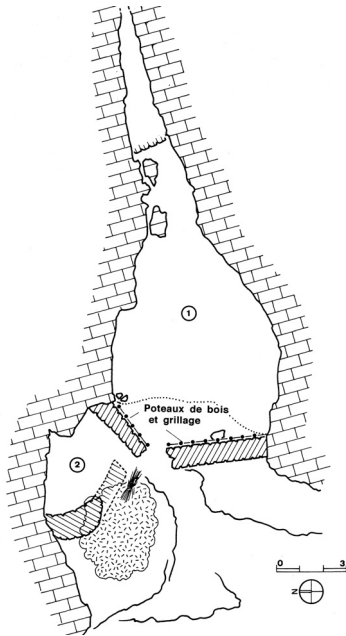
ακτήμονες, ντόπιους και ξένους. Η εκτροφή των αιγοπροβάτων συμπληρώνεται με τη χορήγηση «καρπού»: κριθάρι, καλαμπόκι, βρώμη σε διάφορους συνδυασμούς, ανάλογα με τη σύσταση του κοπαδιού και την παραγωγή που επιδιώκεται (γάλα ή κρέας: το κριθάρι π.χ. «είναι για πάχυνση»). Οι κτηνοτρόφοι χωρίς καλλιεργήσιμη γη αγοράζουν τον «καρπό» από τους γεωργούς ή από τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Η ακτίνα δράσης των κτηνοτρόφων περιλαμβάνει έτσι τα γύρω χωριά, επεκτείνεται δε προς τις κοντινές πόλεις (Θήβα) με τα τακτικά περάσματα του γαλατά και τις εποχιακές συναλλαγές με τους εμπόρους κρεάτων.

Κατασκευή και διευθέτηση των ποιμενικών συγκροτημάτων

Τα ποιμενικά χτίσματα σχηματίζουν λοιπόν ένα χαλαρό, μετασχηματιζόμενο, αλλά μόνιμο ιστό στην περίμετρο και στο εσωτερικό του κοπαϊδικού πεδίου, δίνοντάς του τη χαρακτηριστική ιδιαίτερη φυσιογνωμία του. Οι τρογλοδυτικές και ανεξάρτητες στάνες, οι περιβολοί, οι αποθηκευτικοί χώροι, τα στέγαστρα και οι καλύβες κατασκευάζονται, παραδοσιακά, από τοπικά υλικά: πέτρα, ξυλεία και διάφορα είδη καλαμιών και άχυρου. Οι διαδρομές και τα σταλιάσματα προσαρμόζονται στη φυσική διάθρωση του χώρου. Η μορφολογία των σπηλαίων και τα υπάρχοντα βράχια και ευμεγέθη δέντρα²⁴ χρησιμοποιούν για τη διαίρεση και τη διαρρύθμιση των ποιμενικών χτισμάτων (εικ. 14). Οι κατασκευαστές τους εκμεταλλεύονται γι' αυτό το σκοπό προεξοχές, βαθουλώματα, σχισμές, φυσικές ταράτσες και υπόστεγα. Τα διαχωριστικά τοιχώματα και οι στέγες κατασκευάζονται από φυτικές ύλες. Η πέτρα χρησιμεύει ως υπόβαθρο ή αντιστήριγμα ή για το χτίσιμο ξερολιθικών τοιχίων που κλείνουν σπήλαια, διαβαθμίζουν πλαγιές ή αναχαιτίζουν χειμάρρους (εικ. 15). Μεταλλικά και πλαστικά υλικά (τσίγκοι, νοβοπάν) χρησιμοποιούνται όλο και πιο συχνά για τις επισκευές και τις νέες κατασκευές, χωρίς αυτό να αναιρεί την παράλληλη χρήση παραδοσιακών υλικών (π.χ. στέγη από καλάμια και βούρλα καλυμμένη εσωτερικά με μουσαμά ή περιβολος από ξύλινους και μεταλλικούς πασσάλους που συνδέονται με φυτικά και συρμάτινα πλέγματα). Η ανακύκλωση διαφόρων υλικών (σανίδες, σομιέδες, καφάσια, υπολείμματα υλοτομίας κ.ά.) είναι γενικός κανόνας. Μοντέρνα υλικά χρησιμοποιούνται επίσης για τη δόμηση της καλύβας που αποτελείται πλέον από ένα ή δύο συνεχόμενα δωμάτια. Η κυκλική κωνική καλύβα, όπου το φυτικό στοιχείο υπερέχει, είναι πλέον εθνογραφικό κατάλοιπο. Το ίδιο συμβαίνει και με την τετράπλευρη πέτρινη ή πλίθινη καλύβα, με δίροιχη ή μονόροιχη στέγη και χαμηλή χτιστή εστία που χρησίμευε για την τυροκο-

---

24. Στην Κωπαΐδα αυτά τα δέντρα είναι συνήθως οι ακακίες, οι λεύκες, οι ιτιές, μερικές μουριές και (στον περίγυρο της λεκάνης κοντά στα υψώματα) οι σνικιές.

14. Επιμήκης σπηλιά που έχει μετατραπεί σε μαντρί (Αυγούστος 1997).

15. Χάσμα διαμορφωμένο σε στάνη με ανοιχτό περίβολο μπροστά (Φεβρουάριος 1998).

μία. Ωστόσο, η χρήση των νέων υλικών επηρεάζει ελάχιστα την καθημερινή ποιμενική πρακτική, την αισθητική αντίληψη και τη μαγικοθρησκευτική διάσταση²⁵ των χώρων ζωής και εργασίας (εικ. 16, 17).

Μαντριά και καλύβες είναι συχνά αυτοκατασκευές. Οι μετακινούμενοι τοπικοί ή οι φερμένοι από μακριά κτηνοτρόφοι χρησιμοποιούν ελεύθερα τις καλάμιές και τα άλλα φυτικά, πετρώδη και χωμάτινα υλικά του ακαλλιέργητου χώρου. Η κοπή και το δεμάτιασμα της καλάμιάς και η επισκευή των ποιμενικών κτισμάτων ήταν άλλωστε, παλαιότερα, η πρώτη μέριμνα αυτών που κατέβαιναν στα χειμαδιά, ακόμη κι αν ο χώρος τούς ήταν γνωστός και ήδη διαρρυθμισμένος, όπως μαρτυρεί ο Σ.Γ. από την Αλίαρτο: «Άλλοι ξεχειμάζανε στην Κωπαΐδα, άλλοι στο Μαυρομάτι, στην Παλιοπαναγιά. Όπου κάλιαζε το μέρος. Πήγαινα στην Κωπαΐδα μ' έναν αδερφό στο "τρίγωνο".

25. Το «σταύρωμα» π.χ. των μαντριών με την χάραξη, το σχεδιάσμα ή την ανάρτηση προφυλακτικών σταυρών στα τοιχώματα και στα δοκάρια της στάνης ή με το «κάρφωμα» αποτροπαϊκών πτηνών στους πασσάλους των περιβόλων. Εικονοστάσια και παρεκκλήσια ανάγονται στη γενικότερη καθαγίαση του παραγωγικού αγροτοποιμενικού χώρου.

Το καλοκαίρι πηγαίναμε απάνω και το χειμώνα πηγαίναμε στο “τρίγωνο”. Παλιά, επί το πλείστον, στα ίδια μέρη ξεχείμαζαν, αλλά δεν έβρισκαν τα μαντριά». Η χρήση σύγχρονων, λιγότερο φθαρτών υλικών ενισχύει κατά κάποιο τρόπο τόσο το δικαίωμα όσο και την επιθυμία παραμονής στον τόπο όπου διατηρούνται, χρόνο με το χρόνο, οι ποιμενικές εγκαταστάσεις. Η διατήρηση αυτή είναι πάντα σχετική, μιας και το ποιμενικό συγκρότημα περιλαμβάνει επίσης κινητούς περιβόλους, μεταβαλλόμενα στέγαστρα και φυσικά σημειοδοτημένους ή περιορισμένους χώρους. Τα μοντέρνα υλικά αποδεικνύονται άλλωστε συχνά λιγότερο ανθεκτικά από το αναμενόμενο, θεωρούνται δε λιγότερο αποτελεσματικά για κάθε είδους μόνωση. Έτσι, συχνά, δεμάτια καλάμις καλύπτουν τους τσίγκινους τοίχους που «κρατούν» την υγρασία και αντανακλούν τη ζέση και το κρύο.

Τα παλιά και νέα, πολλές φορές ανακλωμένα, υλικά συνδυάζονται λοιπόν σε ετερόκλητα (αν και λειτουργικά) σύνολα. Η ποικιλία των υλικών, η πολυμορφία, η πιθανή διάσπαρτη διάταξη και οι πολλαπλές και μεταβαλλόμενες χρήσεις των επιμέρους χώρων αποτελούν βασικά στοιχεία για την κατανόηση των ποιμενικών πρακτικών και της ποιμενικής ζωής. Το

16. Σπηλιά διευθετημένη σε μαντρί με την καλύβα/τυροκομιά. Το παλιό οίκημα είναι λιθόκτιστο, το νέο έχει γίνει με τσιμεντόλιθους. Οι κυψέλες τοποθετούνται την άνοιξη, όταν το σύνολο σχεδόν των βοσκότοπων δεν χρησιμοποιείται (Μάρτιος 2008).

17. Προστασία των κτισμάτων και των ποιμενικών εγκαταστάσεων με θρησκευτικά σύμβολα (σταυρός) και εικονοστάσι (Μάρτιος 2008).

ποιμενικό συγκρότημα βρίσκεται σε συνεχή αναδιάρθρωση. Έτσι, συνεχόμενα, κοντινά ή απομακρυσμένα μεταξύ τους κτίσματα ανήκουν συχνά στο ίδιο σύνολο, ο ίδιος χώρος χρησιμοποιείται σε διαφορετικές εποχές από διαφορετικά άτομα και για διαφορετικούς λόγους, χρησιμοποιούμενοι και εγκαταλειμμένοι χώροι περιλαμβάνονται στο ίδιο ενεργό συγκρότημα, κτλ. Οι γενικές αυτές προδιαγραφές ισχύουν τόσο για τα πεδινά χειμαδιά όσο και για τα ορεινά ξεκαλοκαιριά. Στα τελευταία, στα ψηλά κυρίως βοσκοτόπια, οι κατασκευές που συναντώνται συχνότερα είναι άσκεποι περίβολοι, μονόχωρες πέτρινες καλύβες ή απλά υπάνεμα μέρη (ξερολιθικός τοίχος που προστατεύει τους βοσκούς από αέρα και ψύχρα), βρύσες και ποτίστρες (εικ. 18, 19). Το καλοκαίρι, τα ζώα σταλιάζουν στην ύπαιθρο και, συχνά, βγαίνουν για βοσκή το σούρουπο και τη νύχτα. Ωστόσο, πολύχωρα σύνθετα μαντριά συναντώνται και στα ορεινά. Εντοπίζονται στις πλαγιές ή κοντά στις διαβάσεις που οδηγούν προς τους οικισμούς και περιλαμβάνουν κλειστές στάνες, ανοιχτούς περίβολους, αποθηκευτικούς χώρους, κονάκι, όπως οι χειμερινές εγκαταστάσεις. Πρόκειται άλλωστε τόσο για μέσης όσο και για χειμερινής εποχής εγκαταστάσεις κτηνοτρόφων που έχουν την έδρα τους στον ορεινό και στον παρα-ορεινό χώρο και μετακινούνται σε μικρές σχετικά αποστάσεις: μέσα στο δήμο των Αγράφων ή από τις παρακείμενες πεδι-

18. Απομεινάκια διπλής κτηνοτροφικής περιφραξής στα βοσκοτόπια στις Νιάλες (Αύγουστος 2004).

νότερες περιοχές. Οι μεταβατικοί κτηνοτρόφοι που ξεχειμάζουν στην Κωπαΐδα κι επανέρχονται τέλη Μαΐου στα Άγραφα, διατηρούν επίσης μαντριά και κονάκι στο ξεκαλοκαιριό. Αυτά χρησιμεύουν σαν ενδιάμεσος τόπος παραμονής ανάμεσα στο «σπίτι» του ορεινού χωριού (όπου, κατά κανόνα, συχνάζουν περισσότερο οι γυναίκες) και τα ψηλά λιβάδια.

Στα ορεινά και στα πεδινά, η γυναικεία παρουσία διαφαίνεται ή κρυσταλλώνεται μέσα από οικιακές λεπτομέρειες που μεταβάλλουν οποιονδήποτε περιορισμένο χώρο σε «σπίτι»: στρωμένα ρούχα, πιατικά, φωτογραφίες στο μέσα χώρο, γάστρα, φούρνος, σκάφη ή γούρνα, πεζούλα με γλάστρες, οικόσιτα ζώα (συνήθως κατσίκες) στον έξω χώρο. Σ' αυτό το πλαίσιο, ιδιαίτερη σημασία παίρνει το φυτικό περιβάλλον, όπου προέχουν αρωματικά και ανθοφόρα είδη: βασιλικοί, μαντζουράνες, διακοσμητικοί θάμνοι («για τη μυροβολιά», «για ν' ανοίγει το μάτι»).

Η κοινωνική διάσταση του χώρου

Κάθε συγγενική ή ίδιας καταγωγής ομάδα συγκροτεί την ταυτότητά της σε σχέση με τους χώρους όπου εξελίσσεται. Ο παραγωγικός χώρος που οικειο-

19. Πηγή με ποτήστρα στα βοσκοτόπια στις Νιάλες (Αύγουστος 2004).

ποιούνται οι κτηνοτρόφοι, τόσο στον κάμπο όσο και στο βουνό, είναι αυτός που «μένει», που περισεύει ή ελευθερώνεται περιοδικά από τις γεωργικές ασχολίες. Η διανομή και η χρήση του οικιστικού χώρου ακολουθεί κανόνες και στρατηγικές που παραπέμπουν στον παραγωγικό χώρο. Έτσι, οι εγκαταστάσεις των Σαρακατσάνων στα βουνά των Αγράφων αποτελούν ανεξάρτητους οικισμούς στην περιφέρεια του κυρίως δομημένου χώρου (καμόπολη των Αγράφων) με επιμέρους συλλογικές ονομασίες: τα Μικρά, τα Χοντέικα, κ.ά. Άλλες κοινότητες, όπως τα Βραγγιανά, αποτελούνται καθ' ολοκληρίαν από χωριστές συνοικίες («μαχαλάδες») μ' ένα «ιστορικό» κέντρο όπου βρίσκονται μόνο δημόσιοι χώροι και κτήρια. Στην Κωπαΐδα, τα οικόπεδα που διατέθηκαν (παραχώρηση, αγορά) για την εγκατάσταση των μετακινούμενων κτηνοτρόφων βρίσκονται κατά κανόνα στην περιφέρεια των ήδη υπαρχόντων οικισμών, στα όρια του οικισμένου με τον καλλιεργημένο χώρο. Στην Αλίαρτο ο Συνοικισμός των Ευρυτάνων δημιουργήθηκε μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 1968 και βρίσκεται στο ΒΔ άκρο της πόλης, «εκείθεν» της σιδηροδρομικής γραμμής. Οριοθετείται από το ποτάμι Περμισσός και είναι σε επαφή με τον παλαιό αγροτικό οικισμό Μούλκι που κατοικείτο από εργαζόμενους στον Οργανισμό της Κωπαΐδας και ξένους αγροεργάτες. Στο Συνοικισμό κατοικούν σήμερα περίπου 200 οικογένειες που κατάγονται από διάφορα χωριά της Ευρυτανίας. Με δικές τους

προσπάθειες ήρθαν να εγκατασταθούν στην περιοχή που τους ήταν γνωστή από παλαιότερες μετακινήσεις με τα κοπάδια. Οι Σαρακατσάνοι του Κάστρου, μετά την οριστική εγκατάλειψη του κτηνοτροφικού οικισμού (κονάκια) στην Αλογοπατησιά, εγκαθίστανται στο ΒΔ όριο του χωριού συγκροτώντας μια «αμιγή» σαρακατσάνικη γειτονιά.

Για την επιλογή του χώρου της μόνιμης κατοικίας καθοριστικός είναι ο ρόλος της συγγένειας. Η αποτύπωση των συγγενειακών σχέσεων ονοματίζεται και χαρακτηρίζει με ιδιαίτερο τρόπο τον κατοικημένο χώρο (Ζυγογιανναίικα, Ζυγομητραίικα κ.ο.κ.). Όπως λέει ο Γ.Ζ. (Σαρακατσάνος, 90 χρ., Κάστρο): «Το 1962 ήρθαν στο Κάστρο, γιατί τους έδωσε δωρεάν οικόπεδα το κράτος. Ήταν 60 οικογένειες στην Αλογοπατησιά και είχαν κονάκια, πρόβατα... Από 4 αδέρφια έφτιαξαν το συνοικισμό. Σιγά-σιγά βγήκαν από τη συγγένεια και παντρεύονταν». Κατ' αντιστοιχία οργανώνεται και συγκροτείται ο κατοικήσιμος χώρος στις ποιμενικές εγκαταστάσεις, όπως είδαμε παραπάνω. Παραγωγικός και κατοικήσιμος χώρος αποτυπώνουν τις συγγενειακές-κοινωνικές σχέσεις συγκροτώντας σύνολα που ονοματίζονται και εδώ από το επώνυμο των χρηστών τους, π.χ Κασιωνάιοι, Μιχοπουλαίικα μαντριά, Καλαμπαικαίικα μαντριά κ.ά. Οι ονομασίες αυτές παραμένουν και μετά το πέρασμα πολλών οικογενειών από τη μεταβατική ημινομαδική κτηνοτροφία σε γεωργοκτηνοτροφικές ή/και εργατοβιομηχανικές ασχολίες, παρά τη μόνιμη δηλαδή εγκατάστασή τους στα πεδινά και τη μείωση του αριθμού των κοπαδιών και του ανθρώπινου δυναμικού που μεταβαίνει στα ορεινά ξεκαλοκαιριά.

Σε συνάρτηση με την ονομασία, η επαγγελματική/εθνοτική ταυτότητα, που συνυφαίνεται με την άσκηση της κτηνοτροφίας, την ορεινή προέλευση και τον ημινομαδισμό, συνεχίζει να εφαρμόζεται στους κατοίκους/χρήστες των εν λόγω τοποθεσιών. Οι ενδιαφερόμενοι αποδέχονται και καλλιεργούν συχνά αυτή την ιδιαιτερότητα, διατηρώντας τη χωρική οργάνωση και τα κτίσματα που την εκφράζουν, ακόμη κι όταν μειώνεται η λειτουργική τους χρησιμότητα (εκτροφή λίγων ζώων, αυτοκατανάλωση των προϊόντων). Η συγκρότηση του κοινού/κοινοτικού (βιωμένου ή/και αναπαριστώμενου) χώρου στηρίζεται επίσης πάνω στη διατήρηση πρακτικών, ακόμη κι όταν αυτές καταλήγουν να είναι συμβολικά δρώμενα (συμμετοχή στις συγκεντρώσεις για τον κούρο άσχετα από την κατοχή ή όχι ζώων) και εξαρτάται από την τακτική επανάληψη εθιμικών τελετουργιών, θρησκευτικών ή μη, σε καθορισμένο τόπο και χρόνο. Έτσι, η συμμετοχή το καλοκαίρι στα πανηγύρια της Παναγίας Προυσιώτισσας και της Παναγίας Στάνας στα Άγραφα (ή απλή μνημόνευσή τους) συμπεριλαμβάνονται στο ιδιαίτερο «έθος» των βουνησίων κτηνοτρόφων και των απογόνων τους. Πρακτικές, κτίσματα και τελετές θεμελιώνουν και διαιωνίζουν τη σχέση της ανθρώπινης ομάδας με συγκεκριμένους χώρους, μέσα από τους οποίους δηλώνονται και αναπαράγονται τα χαρακτηριστικά και οι ιδιομορφίες της.

Η χωρική διάσταση της ταυτότητας

Ο χώρος αποτελεί μια συνισταμένη που αναδεικνύεται σε βασική συνιστώσα στη συγκρότηση και την πρόσληψη της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας και των κτηνοτρόφων της Κωπαΐδας. Ο χώρος, είτε ως βιωμένος είτε ως «αφηγηματικός», αποτελεί θεμελιώδες στοιχείο στη συγκρότηση και την ενίσχυση της συλλογικής τους μνήμης και ταυτότητας. Η ταυτότητα συνυφαίνεται και προσδιορίζεται σε σχέση με συγκεκριμένο/ους τόπο/ους που αναδεικνύονται ως βιώματα μέσα από τις αφηγήσεις και την καλλιέργεια της ατομικής και συλλογικής μνήμης. Ο προσδιορισμός και η συνεχής αναφορά σ' έναν γενέθλιο τόπο, σε μια πατρίδα, αποτελεί συχνό αντικείμενο της συλλογικής μνήμης, καθώς, όπως σημειώνουν πολύ εύστοχα οι Gupta – Ferguson (2005: 80), «η πατρίδα παραμένει ένα από τα πιο ισχυρά ενοποιητικά σύμβολα για μετακινούμενους και εκτοπισμένους ανθρώπους».

Τα Άγραφα, η ευρύτερη γεωγραφική και πολιτισμική περιοχή, συνιστά την πιο συχνή αναφορά στον αφηγηματικό τους λόγο ως ορεινός τόπος προέλευσης και θερινής εγκατάστασης των περισσότερων μεταβατικών κτηνοτρόφων της Κωπαΐδας. Ο τόπος καταγωγής, η «πατρίδα», αλλά και η επαγγελματική ενασχόληση (η νομαδική και μεταβατική κτηνοτροφία) προσδιορίζουν και την ιδιαίτερη εθνοπολιτισμική ταυτότητα του Σαρακατσάνου: «Όλοι που είμαστε από τ' Άγραφα είμαστε Σαρακατσαναίοι αφού κάναμε αυτή τη δουλειά. Κάναμε σειρολοί. Αυτοί είναι οι Σαρακατσαναίοι. Δεν είχαμε σπίτια το χειμώνα. Το καλοκαίρι είχαμε μόνιμα. Όλοι οι δικοί μας είχαν σπίτι το καλοκαίρι που βγαίνανε»²⁶ (Σ.Γ., 86 χρόνων, Αλίαρτος).

Η ταυτότητα των νομαδικών/ημινομαδικών κτηνοτρόφων προσδιορίζεται και σε σχέση με την αδιάκοπη μετακίνησή τους στο χώρο, το πέρασμά τους από διαφορετικούς τόπους και πολιτισμούς. Η μετακίνηση αυτή σε ποικίλους χώρους/τόπους βιώνεται και χρησιμοποιείται διαφορετικά από τους ίδιους στον αυτοπροσδιορισμό της ταυτότητάς τους και της ένταξης ή μη στην ίδια ομάδα. «Σαρακατσάνος», λένε, «είναι αυτός που μετακινείται, που δεν έχει μόνιμη κατοικία, είναι σκηνίτης». Η ετερότητα μετριέται λοιπόν με τον τρόπο ζωής των παρόντων αλλά και των προγόνων τους: «Κτηνοτρόφοι είμαστε. Δεν είμαστε όμως και Σαρακατσάνοι. Αυτοί είναι σκηνίτες» (Α.Κ., σύζυγος μετακινούμενου κτηνοτρόφου από τα Βραγγιανά). «Σκηνίτες κατά παράδοση», συμπληρώνει ο άντρας της, για τον οποίο οι Σαρακατσάνοι ταυτίζονται, κατά κύριο λόγο, με μεγάλες οικογένειες που διατηρούν πολυάριθμα κοπάδια, οργανώνονται σε τσελι-

26. Χαρακτηριστική είναι η φρασεολογία της μετακίνησης που δείχνει την αντίληψη του χώρου από τη σκοπιά του ομιλητή: ο κάμπος είναι κλειστός, στενάχωρος, ενώ τα βουνά είναι ανοιχτά, απλόχωρα. Έτσι, το χειμώνα, το κοπάδι «μπαίνει» στα πεδινά, ενώ το καλοκαίρι «βγαίνει» στα ορεινά.

γκάτα κι έχουν στην υπηρεσία τους βοσκούς μισθωμένους («ρογιασμένους»).

Η μνήμη του τόπου προέλευσης ενδυναμώνει τη συλλογική ταυτότητα και λειτουργεί «σαν συμβολικό αγκυροβόλιο της κοινότητας» (Gurta – Ferguson 2005: 80). Τα συναισθήματα που είναι ανάμεικτα (νοσταλγία, αναπόληση ενός περασμένου τρόπου ζωής, αλλά και αγανάκτηση και απαξίωση για τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης) ενισχύουν και ανατροφοδοτούν τη μνήμη αναπαράγοντας ένα προηγούμενο – παραδοσιακό – τρόπο ζωής που εγγράφεται σε συγκεκριμένους τόπους και διαδρομές. Αντίθετα δε, η αποσύνδεση της ταυτότητας μιας συγκεκριμένης ομάδας από τη χωρική και επαγγελματική της διάσταση οδηγεί σταδιακά στην αποδυνάμωσή της (Schein 1974).

Όσοι από τους σημερινούς, μόνιμους ή μη, κατοίκους της Κωπαΐδας εξακολουθούν να ασκούν το επάγγελμα του κτηνοτρόφου, μετακινούμενοι ή όχι προς τα ορεινά των Αγράφων, αλλά και όσοι διατηρούν στενούς «εδαφικούς δεσμούς» με το γενέθλιο τόπο (πατρική περιουσία, εξοχική κατοικία) ενστερνίζονται και προβάλλουν την ταυτότητα του «βλάχου»-Σαρακατσάνου. Η συμμετοχή στις εποχιακές εργασίες (στον κούρο π.χ.), που σηματοδούν το έτος και εξάγουν αλληλεγγύη και κοινωνικότητα, είναι σημαντική και από αυτή την άποψη²⁷. Η ενίσχυση άλλωστε της εθνοτικής ταυτότητας, ύστερα από τη σταδιακή αποδόμηση του συγκεκριμένου οικονομικού τρόπου ζωής, πραγματοποιείται πλέον μέσω των δραστηριοτήτων των τοπικών και πανελληνίων πολιτιστικών συλλόγων (ανταμώματα, λαογραφικά μουσεία και εκθέσεις, εκδηλώσεις, εκδόσεις κ.ά.). Ενισχύεται επίσης με την περιοδικά επαναλαμβανόμενη συμμετοχή στα τοπικά θρησκευτικά πανηγύρια κατά τη θερινή περίοδο (Παναγία η Προυσιώτισσα στις 23 Αυγούστου, Παναγία η Στάνα στις 8 Σεπτεμβρίου, Αγ. Παρασκευή στις 26 Ιουλίου) στους τόπους καταγωγής, με τη ενεργή παρουσία τους σε αντίστοιχες ή άλλες εκδηλώσεις και δρώμενα στους τόπους εγκατάστασης (εμποροπανηγύρεις Θήβας και Λειβαδιάς, Βλάχικος Γάμος στη Θήβα τις Απόκριες) και τη συμμετοχή τους στα πανελλαδικά ή τοπικά ανταμώματα που διοργανώνουν οι πολιτιστικοί σύλλογοι ιδιαίτερα από το 1960 και ύστερα.

Οι Σαρακατσάνοι ιδιοποιούνται με μοναδικό τρόπο τον ορεινό χώρο («όλα τα βουνά είναι σπαρμένα με τα κόκαλα των Σαρακατσάνων», Φ.Μ., Θήβα) (πβ. Αγραφιώτης 2001), αλλά διεκδικούν και το «δικό τους» τόπο

---

27. «Αύριο κωλοκουρεύω [κούρεμα της πίσω κοιλιακής χώρας, γύρω από την ουρά, που γίνεται το Μάρτιο, πριν τον καθαυτό κούρο τέλη Απριλίου]. Θα πάω, θα έχει και μεξέ. Τα πρόβατα έχουν κι αυτά μια γιορτή το χρόνο. Αφού κουρεύονται, είναι σα να γιορτάζουν», λέει ο Π.Κ., Αγραφιώτης, παντρεμένος στην Αλιάρτο και γνωστός για την επιτηδειότητά του στον τομέα («κουρεύω κι εκατό την ημέρα»).

στα πεδινά και ημιορεινά, όπου ξεχειμάζουν κατά το μεγαλύτερο μέρος του έτους. Ενώ προβάλλουν δηλαδή μια κοινή «πατρίδα», οικειοποιούνται ταυτόχρονα τους νέους χώρους εγκατάστασής τους, ως «δικούς τους τόπους». Η ιδιοποίηση των τόπων αυτών υλοποιείται με συγκεκριμένες σχέσεις και πρακτικές χρήσης (παραχώρηση, αγορά, ενοικίαση γης, ανέγερση κατοικίας, κατασκευή επαγγελματικών χώρων) και συμβολοποίησης του χώρου (π.χ. λαογραφικά μουσεία, οδωνύμια, τοπωνύμια κ.ά.) (Οικονόμου 2009).

Αυτές οι εξελίξεις δηλώνουν την τροποποίηση αλλά όχι πάντα τη μεταστροφή της εθνοτοπικής ταυτότητας. Ο ζωτικός και κοινωνικός χώρος των μεταβατικών εξωγενών κτηνοτρόφων αθρώνεται λοιπόν μεταξύ βουνού και κάμπου, χωρίς όμως η μεγάλη διάρκεια του ξεχειμάσματος (7 με 8 μήνες) και η ανάπτυξη στρατηγικών ένταξης στην τοπική πεδινή κοινωνία να αναφέρει κατηγορηματικά τη θεώρηση του βουνού ως κοιτίδας και τόπου αναφοράς τους. Για όλους, εγκαταστημένους ή μη στον πεδινό ή στον αστικό χώρο, ο ορεινός χώρος παραμένει «ιδεολογική» πατρίδα (Αλεξιάκης 2007: 195).

Έτσι, πολλοί διατηρούν νοικιασμένο ή ιδιόκτητο σπίτι σ' ένα από τα χωριά των χειμαδιών, όπου τα μέλη της οικογένειας επιστρέφουν ευκαιριακά ή καθημερινά, αλλά συνεχίζουν να θεωρούν ως πραγματική κατοικία, ως λίκνο της οικογένειας, το σπίτι στο βουνό, όπου ετοιμάζονται και εναποτίθενται σκεύη και ρούχα (τα προικιά π.χ.), κι όπου η καθημερινή ζωή κρίνεται πιο ευχάριστη. Στον κάμπο η ζωή είναι πιο «στενάχωρη», τόσο για τους άντρες (υγρασία, μονοτονία του τοπίου, συνεχείς διαπραγματεύσεις για τις βοσχές) όσο και για τις γυναίκες: «Δεν έχουμε βολές, δεν έχουμε τυροκομικό», λέει η Α.Κ. που θεωρεί ότι το καλοκαίρι (μέσα Μαΐου με μέσα Σεπτεμβρίου) γυρίζει σπίτι της («Τα έχω όλα, την αυλή, το περιβόλι»), στο βουνό, όπου οι συναναστροφές είναι περισσότερες και πιο ανθρώπινες και η φύση πιο γενναϊόδωρη σε πράσινο και δροσιά.

Η κατοχή και χρήση του πεδινού χώρου από τους προϋπάρχοντες, τους Αρβανίτες στην προκειμένη περίπτωση, αναδεικνύει αυτούς σε κυρίαρχους. Η κυριαρχία αυτή εγγράφεται στο χώρο με την εγκατάστασή τους στα καλύτερα οικόπεδα, την ιδιοκτησία και χρήση των περισσότερων και ευφορότερων χωραφιών, την προτεραιότητα για τη χρήση των φυσικών καταλυμάτων (σπηλιές, βραχοσκεπές) που επινοικιάζουν, ευκαιριακά, στους «βλάχους»-Σαρακατσάνους συναδέλφους τους. Οι «ντόπιοι» ή «χωριάτες», όπως αυτο- και ετεροαποκαλούνται, οικειοποιούνται το χώρο ως προκάτοχό του, ενώ οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι εξωθούνται στην περιφέρεια του οικισμένου χώρου (ακραιόι ή ανεξάρτητοι συνοικισμοί) και στο περιθώριο της παραγωγικής γης (τρίγωνα, παρόχθιες περιοχές).

«Συνήθως αυτοί κατοίκησαν περιφερειακά του Ακραιφνίου. Δεν θα δεις Σαρακατσάνο στο κέντρο του χωριού. Γύρω-γύρω. Εκεί είναι οι Καταχαναίοι. Πιο δίπλα είναι Κουτρουλαίοι. Οι Κουτρουλαίοι είναι και αυτοί Βλάχοι. Πιο πέρα θα δεις, εκεί πάρα πέρα είναι του Δράκου, σε άλλα σπί-

τια εκεί απέναντι είναι οι Κοντοί. Είναι ο Ζάκας. Η περιοχή είναι Ζακείκη. Αυτοί έχουν έλθει από το Μυροβόλο, από εκεί. Ήλθαν οι παππούδες του εδώ και έπιαναν τα άκρα. Γιατί το κέντρο ήταν ήδη πιασμένο από τους ντόπιους. Αυτοί δηλ. με λίγα λόγια ζώσανε το χωριό. Γύρω-γύρω είναι όλοι αυτοί οι Σαρακατσάνοι», σημειώνει πολύ παραστατικά ο Θ.Α., αναφερόμενος στην ανθρωπογεωγραφία του οικισμένου χώρου στο Ακραιφνιο.

Μολονότι η αυστηρή ενδογαμία των ομάδων αυτών ευνόησε τη συνοχή τους και τη διατήρηση των ιδιαίτερων πολιτισμικών τους χαρακτηριστικών, η σύναψη επιγαμιών και ευρύτερων κοινωνικών σχέσεων (κουμπαριές, πελατειακές σχέσεις κ.ά.) που ξεκίνησε κατά τη μεταπολεμική περίοδο, άμβλυνε τις αντιθέσεις χωρίς όμως να εξαλείψει εντελώς την αντίληψη της διαφορετικότητας. «Είναι Αρβανίτες, αλλά ντόπιοι, δεν είναι Σαρακατσάνοι» (Θ.Α., Αρβανίτης από το Ακραιφνιο). Η αποδοχή της κοινής εθνοτικής ταυτότητας, της «βλάχικης» στην προκειμένη περίπτωση, προβάλλοντας ως ορατό στοιχείο της διαφορετικότητάς της τη γλώσσα, υπερχεράζει τις χωρικές δεσμεύσεις προωθώντας κοινωνικές στρατηγικές και πρακτικές που ενισχύουν το χαρακτήρα της εθνοτικής ομάδας: «Βλάχος στο Βλάχο και Αρβανίτης στον Αρβανίτη. Οι Βλάχοι μέχρι το 1940 έπαιρναν Βλάχες από διάφορα μέρη, Λαμία, Θεσσαλία κ.α. Μετά άρχισαν και έπαιρναν από εδώ. Αλλά χωριάτισσες λίγοι έχουν πάρει. Δεν ταιριάζαμε. Μιλάνε αρβανίτικα οι Βλάχοι; Πάλι οι άλλοι δεν ήξεραν τα βλάχικα» σχολιάζει πολύ χαρακτηριστικά ο Γ.Τ., Αρβανίτης από το Μουρίκι, παντρεμένος με Σαρακατσάνα. Οι σχέσεις των Σαρακατσάνων κτηνοτρόφων με τους ντόπιους, τους Αρβανίτες, είναι συχνά έντονα ανταγωνιστικές και περιγράφονται και ως μη-σχέσεις: «Δεν είχαμε παρτίδες με τους Αρβανίτες. Εμείς κάναμε καλύτερη προκοπή από τους Αρβανίτες... Αυτός ο κόσμος, ο ξένος από πάνω είναι πιο ξύπνιοι, έχει πιο πείρα» (Σ.Γ., Σαρακατσάνος, Αλιάρτος).

Για τον προσδιορισμό της ταυτότητάς τους χρησιμοποιείται ευρέως ο όρος «βλάχος», με τη γενική, επαγγελματική έννοια του κτηνοτρόφου και όχι με την εθνοτική (πβ. Schein 1974, Δαλκαβούνης 2005). Άλλωστε, η αναγνώριση της ετερότητας προς τους επαγγελματικά ίδιους αλλά εθνοτικά «άλλους» Βλάχους γίνεται με κατηγορηματικό τρόπο και με ισχυρό στοιχείο της διαφοράς τη γλώσσα και την καταγωγή (προέλευση): «Κι εμείς Βλάχοι είμαστε, αλλά Βλάχοι Έλληνες. Είναι κι οι Αρβανιτόβλαχοι, κι άλλοι που μιλάνε άλλη γλώσσα. Είναι και Σαρακατσάνοι που δεν νογάνε ελληνικά» (Σ.Κ., σύζυγος μετακινούμενου κτηνοτρόφου από το Τροβάτο). Την τελευταία δεκαετία, το «φράγμα» της γλώσσας (αληθινό ή υπερβολικό) εμφανίζεται ως ένα από τα εμπόδια για την αφομοίωση και των Αλβανών μεταναστών. Αρχετοί κτηνοτρόφοι τούς προσλαμβάνουν ως τσοπάνηδες («την ξέρουν τη δουλειά») αλλά η συνεννόηση είναι πολλές φορές δύσκολη, ακόμη και για τους Αρβανίτες: «Τα λένε βαριά τ' αρβανίτικα», καταλήγει ένας χωρικός από τα Βάγια.

Η αποδοχή και η «ενσωμάτωση» των «βλάχων» στις τοπικές κοινωνίες γίνεται με τη σύναψη επιγαμιών, τη μεταφορά των εκλογικών δικαιωμάτων και της οικογενειακής μερίδας, την εγγραφή στο ληξιαρχείο, την απόκτηση ακίνητης περιουσίας, πρακτικές που προϋποθέτουν την απόφαση για οριστική, μόνιμη εγκατάσταση στις πεδινές κοινότητες. Η αναγνώριση της μόνιμης εγκατάστασης από τις τοπικές αρχές «νομιμοποιεί και εντάσσει» τους «άλλους» στο ίδιο κοινωνικό και διοικητικό σύνολο με τους «ντόπιους», αποδίδοντάς τους την έννοια του κατοίκου και αναγνωρίζοντάς τους ως «δικούς μας άλλους» (συγχωριανούς), αλλά και «ξένους». Η πολιτική διάσταση της ταυτότητας του δημότη μεταφράζεται και σε ισότιμο δικαίωμα χρήσης των κοινοτικών βοσκότοπων. Σημειώνει χαρακτηριστικά ο Θ.Α., πρώην γραμματέας του Δήμου από το Ακραιφνιο: «Αυτοί, λόγω του ότι ήταν κτηνοτρόφοι και υπήρχε έδαφος στην Κωπαΐδα για τα πρόβατά τους, στην αρχή ήλθαν έτσι σαν σκηνίτες στην Κωπαΐδα. Φτιάξανε μια καλύβα πρώτα και μετά σιγά-σιγά ανεβήκανε στο χωριό, ενσωματώθηκαν στον ντόπιο πληθυσμό και έτσι έγινε. Αφού ενσωματώθηκαν και έγιναν δημότες, ο δήμος, η κοινότητα τους έκανε μόνιμους κατοίκους και δημότες. Τους έδινε και σε αυτούς ό,τι δικαιούται ο δημότης. Τους έδινε έκταση για βοσκή... Αφού κάτσανε δύο, τρία χρόνια εδώ πέρα, δεν είναι ξένος. Τώρα είναι κάτοικος».

Ωστόσο και οι ίδιοι οι «βλάχοι», οι κτηνοτρόφοι βιώνουν αυτές τις πολιτειακές αλλαγές ως τρόπους που τους οδηγούν στην αποκοπή από το γενέθλιο τόπο, την πατρίδα και τους ωθούν στην «ενσωμάτωση» στους νέους τόπους με τους οποίους ενδυναμώνουν τους δεσμούς του «συνανήκειν», δημιουργώντας νέες εθνοτοπικές ταυτότητες (πβ. Δαλκαβούκης 2005).

«Τα πολιτικά μου δικαιώματα ήταν στ' Άγραφα. Εκεί ήταν γραμμένα τα παιδιά μου όλα. Όταν έφυγα από κει και κατοίκησα εδώ, πήρα τα πολιτικά μου δικαιώματα και τα 'φερα εδώ. Τώρα τι θα πούμε; Πατρίδα μου ήταν μια φορά, τώρα τα 'χω φέρει εδώ. Έχω φέρει τη μερίδα. Εγώ παντρεύτηκα επάνω. Τα παιδιά μου τα γέννησα στους δρόμους, αλλά μόλις πιάστηκαν να πάνε στο σχολείο, κατοίκησα εδώ. Αν δεν το έκανα αυτό τα παιδιά μου δεν θα είχαν δουλειά», λέει ο Σπ.Γ., Σαρακατσάνος, Αγραφιώτης, από το Συνοικισμό Ευρυτάνων της Αλιάρτου.

Τα οικονομικά δικαιώματα, ως συνέπεια των πολιτικών δικαιωμάτων, λειτουργούν και αντίστροφα για τους «ντόπιους» Αρβανίτες κτηνοτρόφους: «Εμείς είμαστε του χωριού. Εγώ δεν μπορώ να πάω απάνω (στ' Άγραφα). Κι αν το θέλω εγώ, δεν με θέλουν 'κείνοι», σημειώνει με έμφαση η Δ.Μ., Αρβανίτισσα από το Ακραιφνιο. Νοείται ότι δεν έχει «δικαιώματα» στα ορεινά βοσκότοπα όπως οι Σαρακατσάνοι, γιατί δεν έχει στην περιοχή οικογενειακούς και επαγγελματικούς δεσμούς («σινάφι»). Αυτό δεν την εμποδίζει να έχει καλές σχέσεις γειτονίας με τους Ευρυτάνες κτηνοτρόφους που μαντρίζουν τα ζώα τους σε παραπλήσιες με τη δική της σπηλιές («το χει-

20. Το ζεύγος Κάλλη στην καλύβα του στην Κωπαΐδα (Μάρτιος 2008).

21. Η Αφροδίτη Κασιώνη με τις κατσίκες της (Μάρτιος 2008).

μώνα τούς έχω συντροφιά»), αν και κρίνει συχνά αρνητικά την έλλειψη καθαριότητας (σκούπισμα και σώριασμα της κοπριάς) μέσα και έξω από τις στάνες.

Η αποεδαφοποιημένη όμως ταυτότητα δεν μπορεί παρά να αναζητήσει, να δημιουργήσει ή να επινοήσει ένα δικό της τόπο στους νέους χώρους εγκατάστασης για να μπορέσει να εκφραστεί. Η συγκρότηση του χωριού Διόνυσος (Τσαμάλι) (Ράικου 2000), η δημιουργία του οικισμού των Σαρακατσάνων στα Ούγγρα, η συνοικία Βλάχικα Κονάκια στη Θήβα (Οικονόμου 2009), ο Συνοικισμός των Ευρυτάνων Αλίαρτου συνιστούν εύγλωττα παραδείγματα αυτής της πρακτικής. Για τους τελευταίους, η «νέα» τους «εθνοτοπική» ταυτότητα προσδιορίζεται από τον ευρύτερο γεωγραφικό τόπο προέλευσής τους, την Ευρυτανία.

Η παραγωγή και αναπαραγωγή (φαντασιακά ή βιωματικά) ενός κοινού τόπου καταγωγής και τρόπου ζωής ενισχύει την ανάγκη των ανθρώπων να δημιουργήσουν νέες τοπικότητες και κοινότητες. Για τους Σαρακατσάνους π.χ. της Θήβας, η έννοια της «κοινότητας» στον αστικό χώρο (Αυδίκος 1992, Σπύρου 2005, Οικονόμου 2009) συγκροτείται αρχικά με τα βασικά χαρακτηριστικά της εθνοτικής ομάδας (ενδογαμία, κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις, πολιτισμικό έθος κ.ά.), ως οικισμένος και παραγωγικός χώρος, όμως στην πορεία μετασχηματισμού της αναπαράγεται και ενισχύεται περισσότερο φαντασιακά μέσω των αφηγήσεων και των συμβολικών αναφορών σε αυτόν (μουσειακή λαογραφική έκθεση, αναπαράσταση της καλύβας, οδωνύμια, τοπωνύμια κ.ά.) (Οικονόμου 2009). Οι νέοι τόποι εγκατάστασης των μετακινούμενων κτηνοτρόφων συμβάλλουν στη δημιουργία νέων εθνοτοπικών ταυτοτήτων που οδηγούν από το μερικό (τοπικό, π.χ. Τοπολιάτης, από το Κάστρο ή Τοπόλια αλλά και Αγραφιώτης) στο ολικό (εθνώνυμο Σαρακατσάνος) και που δεν μπορούν να αποδοθούν παρά με σύνθετο τρόπο, καταδεικνύοντας έτσι την πολλαπλότητα και τη ρευστότητα (πλαστικότητα) της μορφής και την πολυπλοκότητα του προσδιορισμού της/των ταυτότητας/των. Ο προσδιορισμός αυτών των πολλαπλών ταυτοτήτων, που συνυπάρχουν ή εμπεριέχονται η μία μέσα στην άλλη, είναι το αποτέλεσμα αλληλοεξαρτώμενων διαδικασιών εκδήλωσης και αναγνώρισης του «άλλου» μέσα από τις αναπροσαρμογές συμπεριφορών, αξιώσεων, κρίσεων και επικρίσεων τόσο των νεόφερτων όσο και των ντόπιων πληθυσμών²⁸.

---

28. Αυτόν τον διπλής κατεύθυνσης παλινδρομικό μηχανισμό που συγκροτεί, στηρίζει και αναπλάθει την αναζητούμενη/αποδεχόμενη ταυτότητα των εξωγενών πληθυσμών, αναλύουμε και για τους μετανάστες του 19ου και του 20ού αιώνα στη νότια Γαλλία, οι οποίοι αποτέλεσαν το βασικό εργατικό δυναμικό της δασικής εκμετάλλευσης και της τοπικής μεταβατικής κτηνοτροφίας (βλ. Acovitsioti-Hameau 2000).

Επίλογος

Η πληθυσμιακή και γεωγραφική ποικιλομορφία μέσα και γύρω από τη λεκάνη της Κωπαΐδας δίνει τη δυνατότητα πολύπλευρης προσέγγισης της ποιμενικής δραστηριότητας και της σύνθετης «τοπικής» ταυτότητας που συνεπάγεται. Παρά τις αλλαγές στο «φυσικό» περιβάλλον και στις κοινωνικές δομές, διατηρούνται στην περιοχή χαρακτηριστικά ενός «παραδοσιακού τρόπου ζωής» που αφορούν στοιχεία, υλικά ή μη, τα οποία έχουν βάθος χρόνου και είναι κατανοητά μέσα στις τοπικές κοινωνίες έως και τη σημερινή εποχή. Βασικά, η «αρμονική» συμβίωση «ξένων» και «ντόπιων» στηρίζεται στην αποδοχή κοινών κανόνων χρήσης και κοινής αναπαράστασης του χώρου και στο γεγονός ότι οι μεν και οι δε μοιράζονται παρόμοιες επαγγελματικές πρακτικές και παρόμοιες συνήθειες καθημερινής ζωής. Παρά ταύτα, η διάσταση, η φυσιογνωμία του χώρου δεν αποτελεί παγιωμένη κατάσταση αλλά παράγεται, αναπαράγεται και διαμορφώνεται ανάλογα με την ιστορική συγκυρία, με τις πολιτικές και πολιτισμικές προδιαγραφές, με τη συγκεκριμένη χρήση, εν τέλει, που γίνεται εκάστοτε στο χώρο εκ μέρους των υποκειμένων του.

Ο τρόπος κατοχής και χρήσης του οικισμένου και του παραγωγικού χώρου, που προσδιορίζεται από τους χρήστες του συνήθως ως «εκεί πάνω» και «εδώ κάτω», «ψηλά» και «χαμηλά», «βουνό» και «κάμπος», η αναφορά και η πρόσληψη των βιωμένων τόπων, οι «φαντασιακές χρήσεις της μνήμης» που εκδηλώνονται με τον αφηγηματικό λόγο και τις πολιτιστικές πρακτικές, συμβάλλουν στη δημιουργία και ενδυνάμωση της/των ταυτότητας/των. Έτσι, οι μετακινούμενοι κτηνοτρόφοι αυτο- και ετεροπροσδιορίζονται ως «βλάχοι»-Σαρακατσάνοι, ως πολιτισμικά διαφορετικοί από τους επίσης κτηνοτρόφους χωριάτες, μέσα από τη σχέση (κοινωνική, οικονομική, φαντασιακή, συμβολική) που διατηρούν με το χώρο και τους τρόπους που εγγράφονται σε αυτόν.

Η διατήρηση της συλλογικής μνήμης, η αναφορά και ο ισχυρός δεσμός που ενώνει τα άτομα με τον τόπο προέλευσής τους, ενδυναμώνουν τη συνοχή του κοινωνικού ιστού και εκφράζονται με κοινωνικές και οικονομικές πρακτικές, π.χ. αγορά ή επένδυση σε ακίνητο στον ορεινό ή στον πεδινό χώρο. Όσο πιο χαλαροί είναι οι δεσμοί που συνδέουν τους ανθρώπους με έναν τόπο, τόσο πιο «εκτεθειμένοι» είναι αυτοί στο «ανάμεσα», καθώς δεν ανήκουν ολοκληρωτικά «κάπου» και βιώνουν, ως εκ τούτου, το περιθώριο και την εξάρτηση. Έτσι, η επιδίωξη για την απόκτηση έγγειας περιουσίας, που τους καθιστά οικονομικά και πολιτικά ισχυρούς, και η τάση της διατήρησης του χαρακτήρα της συγγενικής ομάδας μέσα από τις γαμήλιες στρατηγικές που προμοδοτούν την ενδογαμία για τα αρσενικά μέλη και την εξωγαμία για τα θηλυκά, συνιστούν, για τους μετακινούμενους κτηνοτρόφους και τους απογόνους τους, καθοριστικούς παράγοντες στη συγκρότηση της ταυτότητας και της διαμόρφωσης «του ανήκειν».

Οι ίδιοι αυτοί παράγοντες επιδρούν θετικά στην αποδοχή από τους εγχώριους του «ανήκειν» των εξωγενών πληθυσμών στην τοπική κοινότητα. Οι πρακτικές που αναφέραμε υποδηλώνουν, ενδεχομένως, αφενός την ανάγκη προσαρμογής στις γενικότερες αλλαγές, αφετέρου την, συνειδητή ή υποσυνείδητη, διατήρηση ενός πολιτισμικού έθους και την ύπαρξη βαθιών συλλογικών δομών. Αυτές ανέρχονται περιοδικά στην επιφάνεια σύμφωνα με το πρότυπο της μακράς συλλογικής μνήμης (*mémoire longue*)²⁹ και επιδρούν διακριτικά αλλά αποφασιστικά στις επιλογές και στον τρόπο οργάνωσης των συγκεκριμένων κοινωνιών.

Ευχαριστίες

Για την πολλαπλή βοήθειά τους στη συγκέντρωση του υλικού για τη συγγραφή της μελέτης αυτής ευχαριστούμε θερμά και από τη θέση αυτή τους: Γιώργο Ακριβάκη, Θανάση Ανδρίτσο, Χρίστο Ανδρίτσο, Γιώργο Βασιλείου, Δημήτρη Βλαχογιάννη, Θόδωρο Βλαχογιάννη, Κώστα και Ελένη Γατή, Σπύρο Γόγολα, Γιωργή Ζυγογιάννη, Κώστα Ζυγογιάννη, Περικλή Καλαμπαλίκη, Παναγιώτη Καλαμπαλίκη, Θόδωρο και Σταθούλα Κάλλη, Λάμπρο και Αφροδίτη Κασιώνη, Μπάμπη Κασιώνη, Νίκο Κόντο, Κώστα Μακρή, Πέτρο Μακρή, Δήμητρα Μάρα, Γιάννη Μάρα, Βασίλη Μιχόπουλο, Φρόσω Μπαλατσού-Μπέροδο, Βασίλη και Φρειδερίκη Νίκα, αδελφούς Νταΐρη, Παναγιώτη Ντελή, Λεωνίδα Ντελή, Αλέξη Πατσιαούρα, Γιάννη Τσίπη.

Σημείωση: Οι φωτογραφίες είναι των συγγραφέων.

Οι αποτυπώσεις και τα σχέδια έχουν γίνει από τον Philippe Hameau.

---

29. Άμεσα συνδεδεμένη με την μακρά διάρκεια και τον κυκλικό χρόνο, η μακρά συλλογική μνήμη τροφοδοτείται από ιστορικά, γενεαλογικά και πολιτιστικά στοιχεία που τοποθετούνται σ' ένα κοινό παρελθόν, το οποίο θεωρείται ως σταθερό και αμετάβλητο παρά τις μετασχηματιστικές διεργασίες που επιδέχονται οι επιμέρους συνιστώσες του. Από αυτό το παρελθόν, η ανθρώπινη ομάδα αντλεί την ιδιαιτερότητα και την συνοχή της (βλ. Zonabend 1980/2000). Προβλέπεται για μια μνήμη «ισχυρή» και «οργανωτική», που συμμετέχει καθοριστικά στην εκάστοτε διάρθρωση της κοινωνίας (βλ. Candau 1998).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*Ελληνική*

Αγραφιιώτης, Γεώργιος

2001, *Οι νομάδες Σαρακατσάνοι*, έκδ. του συγγραφέα, Αθήνα.

Ακρίβος, Κων. Π.

2008, *Η ζωή μου*, έκδ. του συγγραφέα, Ηλιούπολη.

Αλεξιάκης, Ελευθέριος

1995, «Το αλέτρι και το κοπάδι: Εναλλακτικές οικονομίες και οικογενειακές δομές στους Αρβανίτες της Αττικής και της Βοιωτίας», *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών (Λιβαδειά 6-10 Σεπτεμβρίου 1992)*, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 2/B: 1211-1241.

2005, «Τα τσελιγκάτα και οι μετακινήσεις των Αρβανιτόβλαχων κτηνοτρόφων της Ηπείρου», *Γεωγραφίες* 5: 114-134.

2007, «Κτηνοτρόφοι και κτηνοτροφία στον ορεινό χώρο» στο Ηλ. Ευθυμιόπουλος – Μιχ. Μοδινός (επιμ.), *Ορεινός χώρος και δάση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, σ. 181-203.

2008 «Εθνοτικό μωσαϊκό και πολιτισμικές διεργασίες στη νεότερη Βοιωτία. Ανθρωπολογική προσέγγιση», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών (Λιβαδειά 9-12 Σεπτεμβρίου 2000)*, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών* 4/B: 239-266.

Αυδίκος, Ευάγγελος

1992, «Η κοινότητα στον αστικό χώρο. Αντιστάσεις και λειτουργίες. Η περίπτωση των Συρρακιωτών της Πρέβεζας», *Δωδώνη* 50: 49-70.

Βελιώτη, Μαρία

1994, «Κτηνοτροφία και στρατηγικές απόκτησης και χρήσης της γης σε μια κοινότητα της ανατολικής Πελοποννήσου», *Εθνολογία* 2: 23-44.

Δαλκαβούκης, Βασίλης

2005, *Η πέννα και η γκλίτσα. Εθνοτική και εθνοτοπική ταυτότητα στο Ζαγόρι τον 20ό αι.*, Οδυσσεάς, Αθήνα.

Derruau, Max

2001, *Ανθρωπογεωγραφία*, ΜΙΕΤ, Αθήνα.

Gupta, A. – Ferguson J.

2005, «Πέρα από την κουλτούρα: χώρος, ταυτότητα και η πολιτική της διαφοράς», μτφρ. Γιάννης Κυριακάκης, στο Γ. Κυριακάκης – Μ. Μιχαηλίδου (επιμ.), *Η προσέγγιση του άλλου*, Μεταίχμιο, Αθήνα, σ. 71-101.

- Ιερώνυμος, Σεβασμώτατος Μητροπολίτης Θηβών και Λεβαδείας
2000, «Η Ζωοδόχος Πηγή της Κοπαϊδος και οι Καταλανοί», *Γ΄ Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Μελετών (Θήβα 4-6 Σεπτεμβρίου 1996)*, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών 3/A*: 1-13.
- Κοβάνη, Ελένη
2002, *Λιμνών αποξηράνσεις. Μελέτη αιεφορίας και πολιτιστικής ιστορίας*, ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Μέλιος, Νίκος (επιμ.)
1996, *Το Κοπαϊδικό ζήτημα. Αφιέρωμα στα 110 χρόνια από την αποξήρανση της Κοπαϊδος*, χ.ε. Αθήνα.
- Μέλιος, Νίκος – Παπαδόπουλος, Απόστολος
1988, «Το Κοπαϊδικό ζήτημα στον 19ο και 20ό αι: Μια πρώτη προσέγγιση», *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών 1/B*: 1159-1168.
1999, *Ιστορικό Αρχείο Κοπαϊδος (Συνοπτικός οδηγός)*, Ινστιτούτο Μελέτης της Τοπικής Ιστορίας και της Ιστορίας των Επιχειρήσεων, Πειραιάς.
- Moriceau, Jean-Marc
1999, *L'élevage sous l'Ancien Régime*, Sèdes, Παρίσι.
- Ντάσιος, Παναγιώτης
2009, «Η στράτα των ημινομάδων Σαρακατσαναίων Αγραφιωτών: Κοπαϊδα Βοιωτίας – Νιάλα Αγράφων Ευρυτανίας» στο *Τα Άγραφα στη διαδρομή της ιστορίας. Πρακτικά Συνεδρίου, Τροβάτο, Άγραφα, Μεγάλα Βραγγιανά (8-10 Αυγούστου 2008)*, τ. Β΄, Αθήνα, σ. 667-678.
2010, *Η «στράτα» των νομάδων Σαρακατσάνων Αγραφιωτών και το πολιτισμικό της ίχνος*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Οικονόμου, Ανδρομάχη
2001, «Φυσιικό περιβάλλον και στρατηγικές διαχείρισης του κοπαδιού στα Δερβενοχώρια (Βοιωτία)», *Εθνολογία 9*: 7-29.
2007, *Φύση, τεχνολογία και κοινωνία στις ορεινές κοινότητες του Κιθαιρώνα*, Οδυσσεάς, Αθήνα.
2008, «Οικολογική προσαρμογή και στρατηγικές διαχείρισης του κοπαδιού στα Δερβενοχώρια (Βοιωτία)», *Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών (Λιβαδειά, 9-12 Σεπτεμβρίου 2000)*, *Επετηρίς της Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, 4/B: σ. 267-287.
2009, «Από το νομαδισμό στην αστικοποίηση: κοινωνική και πολιτισμική οργάνωση του αστικού επαρχιακού χώρου» στο Μάνος Σπυριδάκης (επιμ.) *Μετασχηματισμοί του χώρου: Κοινωνικές και πολιτισμικές διαστάσεις*, Νήσος, Αθήνα, σ. 49-68.
- Πολίτη, Παναγιώτα
2008, *Τα Κούκουρα. Πολιτισμική ταυτότητα μιας αρβανίτικης κοινότητας στη Βοιωτία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα.
- Ράικου, Λαμπρινή
2000, «Νομάδες κτηνοτρόφοι στη Βοιωτία», *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών 3/B*: 788-801.

Σπύρου, Θεόδωρής

2005, «Ανθρωπολογία ενός ασύ(λ)λη(π)του χώρου: «Τόπος» και «κοινότητα» σε έναν πρόωγ ημινομαδικό πληθυσμό», *Δοκιμές* 13-14: 101-135.

Τσεβάζ, Γεώργιος

1928, *Ιστορία των Θηβών και της Βοιωτίας*, τ. Α΄-Β΄, Αθήνα.

Φλωράκης, Αλέκος

2000, «Η εθνογραφική τεχνολογία. Όψεις θεωρίας και εφαρμογής», *Εθνολογία* 6-7: 31-59.

Χατζημιχάλη, Αγγελική

2007 (1η έκδοση 1957), *Σαρακατσάνοι*, τ. 1, Ίδρυμα Αγγ. Χατζημιχάλη, Αθήνα.

Ψυχογιός, Δημήτρης – Παπαπέτρου, Γεωργία

1984, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», ανάτυπο από *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 53: 3-23.

Weigand, Gustav

2001, *Οι Αρωμιόνοι (Βλάχοι)*, τ. Α΄: *Ο χώρος και οι άνθρωποι*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.

Ξενόγλωσση

Acovitsioti-Hameau, Ada

2000, «Hommes des bois, hommes de bois: mythes et réalités autour des activités forestières dans le Var», *Monde Alpin et Rhodanien* 4: 81-117.

2005, *Côté colline. Pratiques et constructions de l'espace sylvo-pastoral en Centre-Var*, Publications de l'Université de Provence, Αΰξ-αν-Προβάνς.

2008, «Terroirs en terrasses: acte technique et fait social» στο G. Scaramellini – M. Varoto (επιμ.), *Paysages en terrasses des Alpes* (projet européen ALPTER), Marsilio, Βενετία, σ. 19-27.

Acovitsioti-Hameau, Ada – Brochier, J.E. – Hameau, Ph.

1999, «Témoignages et marqueurs du pastoralisme actuel en Grèce. Une ethnographie des gestes et des restes et les applications archéologiques corrélées», *Εθνολογία* 6-7: 93-135.

Barth, Fredrik

1970, *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Bergen-Oslo, Λονδίνο.

Campbell, J.K.

1979, *Honour, Family, and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, Οξφόρδη.

Candau, Joël

1998, *Mémoire et Identité*, PUF, Παρίσι.

Chalkea, Ekaterini

1999, «Ecological adaptations of Sarakatsani (Epirus – Zagori – Greece)» στο László Bartosiewicz – Haskel Greenfield (επιμ.), *Transhumant Pastoralism in Southern Europe*.

Recent Perspectives from Archaeology, History and Ethnology, Archaeolingua, Βουδαπέστη, σ. 181-188.

D'Arbos, Philippe

1922, *La vie pastorale dans les Alpes françaises*, Armand Colin, Παρίσι.

Digard, J.P.

1988, «Jalons pour une anthropologie de la domestication animale», *L'Homme* XXVIII/4: 27-58.

Duclos, J.Cl. – Jourdain-Annequin, C. (επιμ.)

2006, *Aux origines de la transhumance. Les Alpes et la vie pastorale d'hier à aujourd'hui*, Picard, Παρίσι.

Gerbet, Marie-Claude

2000, *Un élevage original au Moyen Âge. La péninsule ibérique*, Atlantica, Μπιαρίτζ.

Goldstern, Eugénie (1884-1942)

2007, *Oeuvres complètes*, Collection Monde Alpin et Rhodanien, édition préparée par Jean-Claude Duclos, Γκρενόμπλ, σ. 293.

Iacovidis, Sp.

1983, *Late Helladic citadels in Mainland Greece*, Leyden University, Λέιντεν.

Klein, Julius

1920, *La Mesta: a Study in Spanish Economic History, 1273-1836*, επανέκδοση του 1994, σχολιασμένη από τον Angel Garcia Sanz, Κέμπριτζ.

Knauss, J.

1984, *Die Wasserbauten des Minyer in der Kopais. Die älteste Flussregulierung Europas*, Πανεπιστήμιο Μονάχου, Μόναχο.

Koster, Harold – Bouza-Koster, Joan

1976, «Competition or symbiosis? Pastoral adaptive strategies in the Southern Argolid, Greece» στο Muriel Dimen – Ernestine Friedl, *Regional Variation in Modern Greece and Cyprus: Toward a Perspective on the Ethnography of Grece*, The New York Academy of Sciences, Νέα Υόρκη, σ. 275-285.

Laffont, P.Y. (επιμ.)

2006, *Transhumance et estivage en Occident, des origines aux enjeux actuels*, Actes des XXVIèmes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, Presses Universitaires du Mirail, Τουλούζη.

Mauss, Marcel

1924, «Essai sur le don. Forme et raison de l'échange dans les sociétés archaïques», *Année sociologique*, nouvelle série – επανέκδοση στο Marcel Mauss, *Sociologie et anthropologie*, PUF, Παρίσι 1978, σ. 145-279.

Rackham, Oliver

1983, «Observations on the historical ecology of Beotia», *Annual of the British School at Athens* 78: 291-351.

Rendu, Christine

2003, *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne dans la longue durée*, Traboucaire, coll. Historia, Canet, σ. 606.

2006, «Transhumance: prélude à l'histoire d'un mot voyageur» στο P.Y. Laffont (επιμ.), *Transhumance et estivage en Occident, des origines aux enjeux actuels, Actes des XXVIèmes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran*, Presses Universitaires du Mirail, Τουλούζη, σ. 7-29

Schein, Muriel

1974, «When is an Ethnic Group? Ecology and class structure in Northern Greece», *Ethnology* 14: 83-97.

Slaughter, Cliff – Kasimis, Charalambos

1986, «Some social-anthropological aspects of Boeotian rural society: a field-report», *Byzantine and Modern Greek Studies* 10: 103-160.

Zonabend, Françoise

1980, *La mémoire longue. Temps et histoires au village*, la Gradhiva 31, Παρίσι.– επανέκδοση PUF, Παρίσι 2000.

RÉSUMÉ

DES ÉLEVEURS AU LAC COPAÏS (BÉOTIE, GRÈCE) : DISTRIBUTION ET AMÉNAGEMENT DES ESPACES, GESTION DES TROUPEAUX, CONSTRUCTION DES IDENTITÉS

Nous traitons ici de la construction et de la gestion de l'identité chez les éleveurs Sarakatsanes, qui passent l'hiver au lac asséché de Copaïs et dont une partie finit par s'installer dans les communes attenantes. Ces éleveurs se déplacent depuis des massifs éloignés, de la Grèce continentale centrale (notamment, les Monts des Agrafa), distants d'environ 150 à 200km, mais aussi depuis des massifs plus proches (comme l'Hélicon et ses piedmonts), distants de 30 à 50km. Autour et sur le lac, les parcours saisonniers et journaliers des troupeaux montagnards se croisent avec les parcours des troupeaux locaux, ceux des agriculteurs Arvanites. Cette mobilité habituelle et récurrente des uns et des autres, qui se développe sur des échelles spatio-temporelles différentes, oblige à instaurer et à accepter des règles pour la répartition et l'organisation des espaces et à développer des stratégies pour assurer la cohabitation de tous. Ainsi, les pratiques de gestion des troupeaux et les modes d'aménagement et de mise en valeur des terres constituent autant d'éléments qui distinguent les groupes en présence. La place occupée dans l'espace cultivé et habité, les façons d'arranger le site utilisé, les modes d'accès aux espaces à usage commun, les lieux et heures de sortie en pâture comptent parmi ces pratiques, qui procèdent du droit coutumier et se codifient au fil des ans. Dans ce cadre, les éleveurs transhumants qui hivernent occupent les croisements des chemins de berge des canaux (pour établir bergeries et cabanes) et les écarts des villages (pour établir des habitats durables). Leurs troupeaux circulent prioritairement sur le lac, soit sur les friches, soit sur les terres semées mais non encore en herbe, moissonnées précocement ou louées avec la récolte sur pied. Les agriculteurs/éleveurs du lieu circulent sur des distances plus ou moins grandes, autour et sur le lac, suivant la situation géographique des communes et l'envergure des lignages et des exploitations. Pour le parage, ils investissent de préférence les barres rocheuses du rivage et les cavités exondées. Les éleveurs qui font des rotations de proximité, hiver comme été, profitent des stations laissées vacantes par les deux groupes précédents et des terres incultes ou récemment

abandonnées. Si la coopération au niveau du travail et les relations de clientélisme entre ces différents groupes est de mise, l'isolement et l'endogamie le sont aussi. En schématisant, nous pouvons dire que la marginalité professionnelle et sociale se traduit par une marginalité spatiale, qui se définit par rapport aux positions des autres et qui contribue à la mise en place de territoires « à soi ». Pour les éleveurs transhumants et pour ceux d'entre eux qui se sont établis aux alentours de Copais en plusieurs vagues depuis les années 1960, cette marginalité est encore ressentie par eux-mêmes et leur est attribuée par la société d'accueil et englobante. Dans ce processus à double entrée (regard porté sur soi et regard reçu des autres), identité et altérité sont négociées en fonction des lieux de passage, de halte et de résidence et l'emplacement de la « maison » (berceau des ancêtres et point d'ancrage, réel ou désiré, pour la famille et la lignée) reste un élément décisif pour choisir et affirmer son appartenance. Le statut ou le métier d'éleveur tient une place importante dans ce jeu de construction des identités individuelles et collectives et l'ethnonyme 'Vlachos' finit par devenir un nom commun, quasi-synonyme de 'pâtre'. C'est dire que le rapport à l'espace et la perception des lieux (ceux d'où l'on vient et ceux où l'on va et/ou l'on reste), ainsi que les activités qu'on y développe (économiques, tel le pastoralisme, mais aussi symboliques, telle la participation à des associations, foires et fêtes votives) revêtent une importance accrue pour composer et afficher une identité propre. Ethnotopique et culturelle, cette identité intègre les catégories de haut/bas, ouvert/fermé, montagne/plaine, mobilité/sédentarité, qui restent significatives malgré les transformations dans les communications et les moyens de production et malgré la progression de la mixité dans les milieux sociaux.

ADA ACOVITSIOTI-HAMEAU
ANDROMAQUE ECONOMOU